

О. СОЛЖЕНИЦЫН

В КОЛІ
ПЕРШОМУ

Олександр Солженіцин

В КОЛІ ПЕРШОМУ

Уривки

Переклад з російської
Оксани Соловей

Обкладинка роботи художника
Михайла Михалевича

Сейнт Пол, Міннесота
2001

Відбитка з журналу “Сучастність” за 1969 рік

Числа 7, 8, 9, 11 і 12

сто примірників

ЗМІСТ

2.	ДАНТОВА ІДЕЯ	1
5.	МИРНИЙ ПОБУТ	4
8.	П'ЯТОГО РОКУ ЗАПРЯЖКИ	8
9.	РОЗЕНКРОЙЦЕРИ	13
10.	ЗАЧАРОВАНИЙ ЗАМОК	18
11.	СІМКА	19
13.	СИНЄ СВІТЛО	21
15.	ТРІЙКА БРЕХУНІВ	22
16.	ВАЛЕНТУЛЯ	24
17.	СИВКА-БУРКА	25
22.	ПРІРВА КНИЧЕ НАЗАД	27
23.	ЦЕРКВА ІОАНА ПРЕДТЕЧІ	32
24.	ПИЛЯННЯ ДРОВ	39
29.	ЗЛТАЮЧИ ПІД СТЕЛЮ	44
34.	НІМОТНИЙ СПОЛОХ	49
36.	КРАСНО СКАЗАНО – В ТАЙГУ!	53
38.	ЩЕ ОДНЕ	58
48.	КОВЧЕГ	63
49.	ХОХМА	65
50.	КНЯЗЬ-ЗРАДНИК	70
61.	ХОДІННЯ У НАРОД	78
62.	СВИРИД	80
63.	СВИРИДІВ КРИТЕРІЙ	87
64.	СТИСКАЮЧИ КУЛАКИ	91
69.	УДОСВІТА В ПОНЕДІЛОК	95
73.	ДВА ІНЖЕНЕРИ	102
79.	НЕЗА МОЇМ ФАХОМ	108
85.	РАНОК СТРИЛЕЦЬКОЇ СТРАТИ	112
86.	ПРОШАВАЙ, ШАРАШКО!	114
87.	М'ЯСО	116
	ВІД РЕДАКЦІЇ	118

В колі першому

УРИВКИ

Олександр Солженіцин

2. ДАНТОВА ІДЕЯ

— Новенькі!

— Новеньких привезли!

— Звідки, товариші?

— Друзяки, звідки?

— А що то у вас на грудях, на шапці — плями якісь?

— Там наші *нумери* були. Ще на спині отут, на коліні.

Коли з табору виряджали — поспорювали.

— Як це — *нумери*?

— Панове, чекайте, в якому віці ми живемо? На людях — нумери? Лево Григоровичу, дозвольте запитати, це що — *прогресивно*?

— Валентуло, не генеруйте, йдіть вечеряти.

— Та не можу я вечеряти, коли люди десь ходять з нумерами на лобі!

— Апокаліпсис! Відкриття Іоана Богослова!

— Друзяки! Дають «Біломор» по дев'ять пачок за другу половину грудня. Майте шанс. *На цирлах!*

— Пополам.

— Біломор — «Ява» чи Біломор — «Дукат»?

— От гади, «Дукатом» душать. Йй право, пожаліюсь міністрові.

— А що це на вас за комбінезони? Чого ви тут усі мов парашутисти?

— Форму завели. Тиснуть падлюки. Колись вовняні костюми видавали, пальта драпові.

— Глянь, новенькі!

— Новеньких привезли.

— Гей! орли! Ви що, живих зеків не бачили? Коридор загородили!

— Агов! Кого я бачу! Доф-Дніпровський!? Та де ж ви були, Дофе? Я вас у сорок п'ятім по всьому Відню, по всьому Відню шукав!

— А обідрані, а неголені! З якого табору, друзі?

— З різних. З *Річлага*...

— ...з *Дубровлага*...

— Щось я — дев'ятий рік сиджу — не чув про такі...

— А це нові табори, *особ-лаг*. Їх утворили в минулому, сорок восьмому році. Була така директива Сталіна про зміцнення тилу...

— Якого тилу?!

— Біля самісінького входу до віденського Пратеру мене загребли і в воронок.

— Зачекай, Дмитруню, давай новеньких послухаєм...

— Ні, гуляти, гуляти! На свіже повітря! Заведений розклад — навіть у дні землетрусів. Новеньких допитає Лев, не турбуйся.

— Друга зміна! На вечерю!

— *Озерлаг, Луглаг, Степлаг, Піщанлаг*...

— Можна подумати, у МВД сидить якийсь невизнаний поет пушкінського масштабу, на поему не розженеться, на віршика не збереться, але дає поетичні назви таборах.

— Ха-ха-ха! Смішно, панове, смішно, — в якому віці ми живемо?

— Ну бо, тихо, Валентулю!

— Пробачте, як ваше ймення?

— Лев Григорович.

— Ви також інженер?

— Ні, я не інженер, я філолог.

— Філолог? Тут тримають навіть філологів?

— Ви краще спитайте, кого тут не тримають! Тут є математики, фізики, хеміки, інженери-радисти, інженери-телефоністи, художники, перекладачі, палітурники, архітектори, конструктори, навіть одного геолога помилково завезли.

— І що ж він робить?

— Нічого, у фотолабораторії примостився.

— Лево! Ти виставляєш себе за матеріяліста, а напишаеш людей духовою стравою. Увага, друзі! Коли вас поведуть до їдальні, — там на останньому столі край вікна ми для вас припасли тарілок десятків зо три. Рубайте від пуза, тільки не лусніть!

— Велике спасибі, але нащо ви відриваєте від себе?

— Нічого не коштує. Хто б то їв сьогодні оселедці мезенського засолу та пшоняну кашу! Банально!

— Як ви сказали? Банально! Пшоняна каша — банально! Та я п'ять років пшоняної каші не бачив!

— Певно не пшоняна, певно — магара!

— Та ви з глузду з'їхали — магара! Спробували б вони дати магару! Ми б їм у пику кинули!

— А як тепер на пересильних годують?

— На Челябінському пересильному...

— На Челябінському-новому чи на Челябінському-старому?

— Ваше питання виявляє знавця. На новому.

— Як там, по-старому ватер-кльозети на поверхах економлять, а зеки опрацьовуються в *параши* і носять з третього поверху?

— По-старому.

— Ви сказали — *шарашка*. Що воно таке — *шарашка*?

— А по скільки тут хліба дають?..

— Хто ще не вечеряв? Друга зміна!

— Хліба білого по чотириста грамів, а чорний — на столах.

— Вибачте, як — *на столах*?

— Ну так, на столах, покрайний, хочеш — бери, хочеш — не бери.

— Так, але за те маслечко і той «Біломор» ми спини гнемо по дванадцять і по чотирнадцять годин на добу.

— Та де гнете! Як сидите за столами, то вже не гнете! Гне той, хто кайлом вимахує.

— Дідько його зна, сидиш тут на шарашці, як у болоті — від усього життя відриваєшся. Ви чули, панове? — кажуть блатних прикрутили, і навіть на Червоній Прісні вже не курочать.

— Масло вершкове професорам по сорок грамів, інженерам по двадцять. Кожен за здібністю, кожному по спроможності.

— Так ви працювали на Дніпрельстані?

— Еге ж, у Вінтера працював. Я за той Дніпрогес і сиджу.

— Себто як?

— А я, бачите, продав його німцям.

— Дніпрогес? Таж його висадили в повітря!

— Ну й що з того, що висадили? А я їм висаджений і продав.

— Слово чести, мов би свіжим вітром дихнуло! пересильні! *століпни*! табори! рух! Ех, зараз би до Совгавані прогулятися!

— І назад, Валентулю, і — назад!

— Так! І швиденько назад, звичайно!

— Ви знаєте, Лево Григоровичу, від цієї повені вражень, від цієї зміни обставин у мене голова обертом. Я прожив п'ятдесят два роки, я видужував од смертельних недуг, я одружувався з гарненькими жінками, у мене народжувалися сини, я одержував академічні премії, — ніколи не був я такий блаженно-щасливий як сьогодні! Куди я попав? Завтра мене не поженуть у крижану воду! Сорок грамів вершкового масла!! Чорний хліб — *на столах*! Книжки не заборонені! Можна самому голитися! Наглядачі не б'ють зеків! Що за великдень? Що за ясна верховина? Може, я вмер? Може, це сон? Мені мариться, я — в раю!!

— Ні, вельмишановний, ви ще в пеклі, але вступили в його краще і вище коло — в коло перше. Ви питаєте, що таке *шарашка*? Шарашку вигадав, якщо хочете, Данте. Пригадуйте, Данте розривався — куди помістити античних мудреців. Обов'язок християнина велів кинути тих поганців у пекло. А сумління відродження не могло помиритися, щоб ясноголові мужі були перемішані з іншими грішниками і приречені на тілесні муки. І Данте придумав для них у пек-

лі окремішне місце. Хвилиночку — ... в четвертій пісні про це сказано приблизно так:

Величний замок виріс перед нами,

...гляньте, яке тут старовинне склепіння!

Що в сім рядів огородили стіни...

Крізь сім воріт до нього ми дістались...

...ви воронком в'їздили, то воріт не бачили...

Там не було ні крику, ні зідхання...

Якісь поважні люди там зібрались

Із мудрими, спокійними очима,

З речами, що неспішно розгортались...

О ти, якого прославляє всюди

Знання й мистецтво, що їх вирізняє

Із натовпу, як душі без оуди?

— Е-е, Леве Григоровичу, ви занадто поетичні. Я куди простіше поясню товаришеві, що таке шарашка. Треба читати передові:

«Доведено, що високі настриги вовни з овець залежать од харчування і від догляду».

5. МИРНИЙ ПОБУТ

Нержин був одноліток Пряничкова, але виглядав старшим. Хоча русе його волосся, що злегка розпадалося на боки, не було ні рідке, ні сиве, та на продовгастому обличчі вже ясно залягли трудні зморшки — цілі вінчики зморшок біля очей, біля уст і поздовжні борозенки на чолі. Шкіра обличчя, вразлива на брак свіжого повітря, виглядала прив'ялою. Особливо ж стáрила його скупість рухів — та мудра скупість, якою природа захищає виснажену табором силу арештанта. Щоправда, за вільних умов шарашки, з м'ясними харчами і без надривної м'язової роботи, не треба було скупитися на рухи, але Нержин намагався, так розуміючи відмірений йому тюремний строк, закріпити й засвоїти цю ощадність рухів назавжди.

Зараз на великому столі Нержина були зведені барикади з книжок та папок, а залишене посередині живе місце, так само захарашчене папками, машинописами, книжками, журналами — іноземними й російськими — і все це лежало розгорнуте. Кожна незапозирлива людина, підійшовши збоку, побачила б тут заклятий буревій наукової думки.

А між іншим усе це було *чорнуха*. Нержин темнив вечорами — на випадок зайде начальство.

Справді ж його очі не бачили того, що лежало перед ним. Він розсунув світлу шовкову фіранку і вдивлявся у шибки чорного вікна. Ген-ген у глибині нічного простору самотіли перші великі вогні Москви, а вся вона, невидима з-поза пагорба, світила в небо неохватним стовпом біластого розсіяного світла, роблячи небо темнобурим.

Особливий стілець Нержина — з пружинистою спинкою, що зручно піддавалася кожному порухові спини, і відмінний стіл з гранчастими спадними шторками, яких не виробляють у нас, і зручне місце край південного вікна — все це переконало б людину, обізану з історією Мавринської шарашки, що Нержин — один із її засновників.

Шарашку назвали Мавринською по селу Маврино, що було тут колись і вже давно приєднане до міста. Заснувано їїдесь три роки тому, червневим надвечір'ям. До старого поміщицького будинку під Москвою, загодя оплетеного колючим дротом, привезли півтора десятка зеків, викликаних з таборів. Про ті часи, тепер їх на шарашці називали *криловськими*, згадувалося нині як про вік пасторальний. Тоді можна було вечорами самочинно гуляти по зоні, лежати в росяній траві, протистатутно не скошеній (траву належить косити під корінь, щоб зеки не підповзали до дроту), і слідкувати хоч за одвічними зорями, хоч за тлінним спітнілим старшиною МВД Жвакуном, як він, вартуючи вночі, краде з ремонту будови колоди і котить їх під колючий дріт додому на дрова.

Шарашка тоді ще не знала, що саме треба їй науково досліджувати і розпаковувала численні скрині, притягнені двома потягами; загарбувала зручніші стільці та столи; сортувала застарілу чи побиту в дорозі апаратуру з телефонії, ультракоротких радіохвиль, акустики; з'ясовувала, що найкращу апаратуру та найновішу документацію німці встигли розтягнути або знищити, поки посланий передислюкувати фірму капітан МВД, котрий добре орієнтувався в меблях, а не в радіо і не в німецькій мові, вищукував під Берліном гарнітури для московських квартир начальства і своєї власної.

З того часу траву давно покосили, двері на прогулянку відмикали лише по дзвінку, шарашку передали з урядництва Берії в урядництво Абакумова і змусили взятися до секретної телефонії. Тему цю сподівались опрацювати за рік, але вона вже тягнулася два роки, розповзалася, заплутувалася, захоплювала все нові й нові суміжні питання і ось тут, на столах Рубіна та Нержина докотилася до розпізнавання голосів у телефонній розмові, по телефону, до вияснювання, що саме голос людини неповторний.

Ніхто, здається, не порушував подібних питань раніше. У всякому разі їм не трапилися нічії праці. Часу на роботу приділили півроку, потім іще півроку, та справа не дуже посунулася, і тепер строки сильно підпирали.

Відчуваючи неприємний тиск праці, Рубін поскаржився через плече:

— Щось у мене сьогодні немає ніякісінького робочого настрою...

— Дивоглядно, — буркнув Нержин. — Ти, либонь, воював якихось чотири роки і не *просидів* ще повних п'яти? А вже стомився? Домагайся путівки в Крим.

Помовчали.

— Ти — *своїм* зайнятий? — тихенько спитав Рубін.

— У-гу.

— А хто ж займеться голосами?

— Я, правду мовити, важив на тебе.

— Який збіг! А я мав на увазі тебе!

— Безсовісний. Скільки ти з цією приклучкою перебрав літератури з Ленінки? Промови славетних адвокатів. Мемуари Коні. «Працю актора над собою». І, нарешті, остаточно згубив сором, — розвідку про принцесу Турандот? Який ще зек в ГУЛазі може похвалитися таким добром книжок?

Рубін витягнув великі губи дудочкою, од чого кожного разу обличчя йому ставало дурнувато-кумедним:

— Дивно! Усі ті книжки — і навіть про принцесу Турандот — з ким я разом читав у робочий час? Не з тобою, була?

— Зо мною. А я працював би. Я б самовіддано працював сьогодні. Але мене з трудової колії вибивають дві обставини. Поперше, мене мучить питання про паркетну підлогу.

— Яку паркетну підлогу?

— На Калузькій заставі, будинок МВД, півокруглий, з баштою. На будові його в сорок п'ятому році був наш табір, і я працював підмайстерком паркетника. Сьогодні довідуся, що Ройтман, виявляється, мешкає в тому будинку. І мене стало мучити, ну, просто сумнівність творця чи, коли хочеш, питання престижу: скрипить там моя підлога чи не скрипить? Бо якщо скрипить — то, виходить, халтурно намощували? І я безсилий поправити!

— Так, це може перетворитись у кошмар.

— Тожто. А подруте: чи не безлічно працювати в суботу вечором, коли знаєш, що в неділю вихідний буде самим вольняшкам?

Рубін зідхнув:

— І навіть уже зараз вольняги розлетілися по веселих закладах. Звісно, доволі відверте паскудство.

— Та чи ті веселі заклади вони вибирають? І чи вони мають більше задоволення від життя, ніж ми — це ще питання.

За вимушеною арештантською звичкою вони розмовляли тихо, так що навіть Серафима Віталіївна, що сиділа насупроти Нержина, не чула їх. Вони тепер повернулися впівоберта і опинилися спинами до решти кімнати, а обличчями до вікна, до ліхтарів зони, до сторожової вишки, що вгадувалася в темряві, до поединчих вогнів відлеглих оранжерій, до біластого сяйва над Москвою, що мріло в небі.

Нержин, дарма що математик, знався дещо й на мовознавстві, і, відколи звучання російської мови стало темою роботи Мавринського науково-дослідного інституту, Нержина повсякчас ставили працювати удвійку з єдиним тутешнім філологом Рубіном. Уже два роки по дванадцять годин денно висиджували вони спина до спини. Відразу з'ясувалося, що обидва вони — фронтовики, що разом були на Південно-Західному фронті і разом на Білоруському, що в обох було по «невеликому джентлменському наборові» орденів, що обох у тому самому місці і той же самий СМЕРШ арештував на фронті і обох за тим самим загальнопреступним (тобто не пов'язаним з віковим, освітнім, маєтковим цензом або доступом до матеріяльних цінностей) *десятим пунктом*, і обидва дістали однаково по *десятиці* (а втім, і всі діставали по стільки ж). І віком різнилися вони всього років на шість, і військовим званням усього на одиницю: Нержин був капітаном. І ще з'ясувалося, що перед війною Нержин замалим не слухав лекцій доцента Рубіна.

Подивилися ще туди, в темряву.

Рубін з жалем прицмокнув:

— Все таки ти духово вбогий. Це мене турбує.

— А я й не женуся охопити: розумного на світі багато, мало — хорошого.

— Так от, на хорошу книжку, прочитай.

— Гемінґвея? Знову про запаморочених бідолашних биків?

— Ні.

— Ну так про зацькованих левів?

— Та ні ж бо!

— Слухай, я не здатний розібратися в людях, навіщо мені бики?

— Ти *повинен* її прочитати!

— Я нікому нічого не *винен*, затам! З усіма боргами *розплатившись*, як каже Свирид.

— Жалюгідна особа! Це — з найкращих книжок двадцятого віку!

— І вона справді відкриє мені те, що кожному треба зрозуміти? Він справді дошукався, де люди збилися з дороги?

— Мудрий, добрий, безмірно чесний письменник, солдат, мисливець, рибалка, п'яниця і жонолюбець, що спокійнісінько і відверто зневажає усяку брехню, жадає простоти, незвичайно людяний, геніяльно-наївний...

— Хай тобі хрін, — засміявся Нержин. — Повні уха твого жаргону. Прожив я без Гемінґвея тридцятьку, то проживу ще трошки. Ти мені то Чапека накидаєш, то Фалляду. Мені й так життя пошматували. Дай мені *обмежитися*! Дай мені хоч керунок якийсь обрати...

І одвернувся до свого столу.

Рубін зідхнув. Робочого настрою, як і до того, не було.

Він задивився на мапу Китаю, прихилену до полицки перед ним на столі. Мапу він колись вирізав із газети й на-

клеїв на картон. Упродовж усього минулого року Рубін червоним олівцем зафарбовував на ній просування комуністичних військ, а тепер, після повної перемоги, залишив її перед собою, щоб у хвилини пригнобленості та втоми підносився настрій.

Та сьогодні настирлива туга поцземлювала в Рубіні, і навіть червоний масив Китаю не міг її пересилити.

А Нержин, деколи замислено посмоктуючи гострий кінчик пластмасової ручки, дрібнісіньким письмом, мов би не пером, а вістрям голки, виписував на крихітному аркушику, що топився у службовому камуфляжі.

«У Маркса, пригадую, є запис (розшукати його!), що, можливо, переможний пролетаріят зуміє обійтися без експропріації заможного селянства. Очевидно, він добачав якісь економічні способи включення всього селянства в нову соціальну систему. *Пахан* у 1929 році, звичайно, не шукав таких способів. А що витончене, що майстерне він колибуть шукав? Навіщо різникові вчитися на терапевта?..»

Велика кімната Акустичної лябораторії жила своїм повсякденним мирним життям. Гудів моторчик електрослюсаря. Чути було накази: «Ввімкни!» «Вимкни!» Якусь нудну романтичну нісенітницю пересилали по радіо. Хтось голосно вимагав радіолямпу ««шість-Ка-сім»».

Вибираючи хвилини, коли її нікому не було видно, Серафима Віталіївна уважно позирала на Нержина, що продовжував дрібнісінькими літерами списувати клаптик паперу.

Оперуповноважений майор Шикін доручив їй стежити за цим ув'язненим.

8. П'ЯТОГО РОКУ ЗАПРЯЖКИ

Вони так захопилися, що зовсім не чули гаму лябораторії і надокучливого радіо з далекого кутка. На своєму поворотному стільці Нержин знов таки обернувся спиною до лябораторії, Рубін скособочився і поклав бороду на руки, схрещені на спинці крісла.

Нержин говорив сердечно, як повідають давно виношені думки.

— Коли раніше, на волі, я читав у книжках, що мудреці міркували над змістом життя або над людським щастям, — я мало розумів такі місця. Я віддавав їм належне: мудреця і становище велить міркувати. Але зміст життя? Ми живемо — і в цьому зміст. Щастя? Коли добре — оце й щастя, кожному відомо... Хай благословиться в'язниця!! Вона змусила мене замислитися. Щоб зрозуміти природу щастя, — дозволь, ми спочатку глянемо на природу ситості. Пригадай Луб'янку або контррозвідку. Пригадай ріденький, водянистий — без єдиної скалочки ситі! — ячний чи вівсяний кулешик! Хіба його їсти? Хіба його *споживаєш?* — до нього зі священним трепетом призволяєшся, ним причащаєшся!

— як паранею йогів! Їси його поволі, їси з кінчика дерев'яної ложки, їси його, весь поринувши у процес їжі, у розмисли про їжу — і він нектаром розходиться по твоєму тілу, ти здригаєшся від насолоди, що об'являється тобі в отих розварених крупинках і мутній волозі, що їх об'єднує. І от, насправді *нічим не харчуючись*, — ти живеш шість місяців, і живеш дванадцять! Чи може прирівнятися до цього грубе пожирання битих котлет?

Рубін не вмів і не любив довго слухати. Кожну розмову він розумів так (та так воно найчастіше й бувало), що саме він розкидав перед друзями духову здобич, впольовану його кмітливістю. От і зараз він намагався перебити, але Нержин п'ятірнею вчепився у комбінезон на його грудях, тряс, не давав говорити:

— Так на бідній твоїй шкурі і на наших нещасних товаришах ми пізнаємо природу ситости. Ситість аж ніяк не залежить од того, *скільки* ми їмо, а від того, як ми їмо! Так і щастя, так і щастя, Левчику, воно зовсім не залежить від того, як багато зовнішніх благ увірвали ми у життя! Воно залежить виключно від нашого наставлення до них! Про це сказано ще в даоській етиці: «Хто вмів вдовольнятися, той завжди буде вдоволений».

Рубін усміхнувся:

— Ти еклектик. Ти висмикуєш звідусіль барвисті пір'їни і втикаєш їх у власний хвіст.

Нержин різко мотнув головою й рукою. Волосся впало йому на чоло. Незвичайно цікаво було сперечатися, і виглядав він як хлопчина літ вісімнадцяти.

— Не плутай, Льовко, зовсім не так! Я роблю висновки не з прочитаних філософій, а з людських біографій, що їх розповідають по тюрмах. А коли мені потім треба *власні* висновки формулювати — нащо відкривати ще раз Америку? На планеті філософії усі землі давно відкрито! Я гортаю книги стародавніх мудреців і нахожжу там мої найновіші думки. Не перебивай! Я хотів навести приклад: у таборі, а тим паче тут, на шарашці, якщо коли випаде таке диво — неробоча тиха неділя, та за день відтане й відійде душа, і хай нічогісінько не змінилося на краще у моєму зверхньому становищі, та гніт в'язниці трішечки відпустить, а як ще лучиться розмова до душі або прочитаєш щиросердну сторінку — то от уже я й на коні! Справдешнього життя у мене багато літ немає, але я забувся! Я невагомий, я у повітрі, я безтілесний! Я лежу там у себе на горішніх нарах, дивлюся в стелю над головою, вона гола, вона погано помазана, — і здригаюсь від найповнішого щастя буття! засинаю на крилах блаженства! Жоден президент, жоден прем'єр-міністер не засинає такий задоволений минулим днем!

Рубін по-доброму вищірився. В тому вищірі було трохи згоди, трохи поблажливості до молодшого друга, що допустився помилки.

— А що говорять з цього приводу великі книги Вед?
— запитав він, складаючи губи жартівливою дудочкою.

— Книги Вед — не знаю, — переконано відбивався Нержин, — а книги Санкхя говорять: «Той, хто вміє розрізняти, прираховує людське щастя до страждання».

— Ловко ти насобачився, — буркнув у бороду Рубін.
— Це тебе Митрусь збиває?

— Може. Ідеалізм? Метафізика? Так? Чого ж ти не ліпиш налічок? Борода кошлата! Слухай! Щастя безперебійних перемог, щастя тріумфального сповнення бажань, щастя успіху і повного насити — це *страждання*! Це духовна згуба, це якась нескінченна моральна печія! Не філософи Санкхя, а чи Веданти, а я, я особисто, арештант п'ятого року запряжки Гліб Нержин, дійшов того щабля розвитку, коли погане уже починаєш розглядати і як хороше, — і я особисто дотримуюся того погляду, що люди сами не знають, чого прагнуть. Вони збавляють собі віку у марній колотнечі за жменьку благ і вмирають, не звідавши власного душевного багатства. Коли Лев Толстой мріяв, щоб його посадили у в'язницю, — він міркував як дійсно зряча людина, що живе здоровим духовим життям.

Рубін розсміявся. Він часто сміявся в суперечках, коли цілковито не згоджувався з поглядами противника.

— Учуй, дитино! Тут дається в знаки незміцнілість юної істоти. Своему особистому досвідові ти віддаєш перевагу перед колективним досвідом людства. Ти отруєний ароматом тюремної параші — крізь її випари хочеш побачити світ. Через те, що ми особисто зазнали аварії, через те, що не склалася наша особиста доля — як може мужчина допустити, щоб змінилися, бодай на йоту зрушилися його переконання?

— А ти гордий своєю постійністю?

— Так. *Hier stehe ich und kann nicht anders.*

— Камінний лоб! Оце і є метафізика! Замість отут, у тюрмі, вчитися, всотувати живе життя...

— Яке життя? Отруйну жовч безталанників?

— ...ти свідомо заліпив очі, заткнув уха, позуєш — і добачаєш у тому свій розум? У відмові од розвитку — розум?

→ У безсторонності — розум.

— Ти? Ти — безсторонний?

— Абсолютно! — з гідністю відказав Рубін.

— Та я в житті не стрічав людини необ'єктивнішої за тебе!

— Та стань ти вище своєї купини! Та поглянь же в історичному розрізі! Незручно самого себе цитувати, але:

Коротку хвилину метелик живе,

Століттями дуб цвіте!

Закономірність! Ти розумієш це слово? Неухильна, зумовлена закономірність! Все йде туди, куди треба. І нічого ритися носом, вивертати невість який трухлявий скепсис!

— Не думай, Льовко, що мені легко. Скептицизм мені, може, курінь при дорозі — пересидіти негоду. Але скептицизм є форма вивільнення догматичного розуму, ось у чому цінність.

— Догматичного! Довбня ти! Хіба я догматик? — великі темні очі Рубіна дивились докірливо. — Я такий самий арештант *призиву* сорок п'ятого року. І чотири роки фронту у мене в боці осколком сидять, і п'ять років тюрми на ший. Адже я не менше за тебе бачу! Але що треба, то треба! Без розгалуженої пенітенціарної системи держава існувати не може!

— Я чути цього не можу! Я не сприймаю цього!

— От-от! А туди ж — скепсис! А кізочка ме-ме-ме, а овечка бе-бе-бе! Ач який Сект Емпірик об'явився! Чого ти гарячишся? Хіба так з тебе вийде порядний скептик? Скептик має *утримуватись від присуду*! Скептику належить бути спокійним.

— Так! Маєш рацію! — Гліб у розпачі обхопив голову. — Я мрію про стриманість, я виховую себе тільки... ширяти думкою, а обставини закрутують, і я верчуся, опризаюсь, обуюрюсь.

— Ширяти думкою! А мені в горлянку готовий вчепитись, бо в Джезказгані бракує питної води...

— Тебе б туди загнати, падло! Серед нас усіх тільки ти єдиний вважаєш, що Пахан має рацію, що методи його конечні, закономірні — от би тебе й загнати у Джезказган, якої б ти там заспівав!

— Стривай, стривай! — тепер уже Рубін владно зграв бав Нержина за комбінезон. — Це превеликий чоловік! Ти колинебудь зрозумієш. Це зараз — і Робесп'єр і Наполеон нашої революції. Він — мудрий! Він дійсно мудрий! Він бачить так далеко, як не сягають наші куці погляди!

— Не вір навіть рідному нікому, вір власному окові кривому, — відбивався Нержин. — Я ще підлітком узяв його книжки після лєнінських — я читати їх не міг. Після жвавого, запального, точного стилю — раптом якась манна каша по тарілці. Кожна думка у нього грубішає, дурнішає — а найціннішу зернину він і сам не помічає, як губить.

— І ти все це помітив ще підлітком?

— Старшоклясником! Не віриш? І слідчий не вірив... І бісить ота великозначність, ота напучувальність, із якою він провіщає. Він дійсно таки переконаний, що розумніший за кожного росіянина...

— Але так воно й є!

— ...і просто ошчасливлює нас можливістю ним захоплюватися!..

Захлинувшись суперечкою, приятелі втратили обережність, і їхні вигуки вже долітали до Сімочки, що давненько поглядала на Нержина суворо-непохвально.

— У тебе — аберация! І аберация саме тому, що ти пхаєшся не в свої справи. Ти математик, ні історії, ні філо-

софії до пуття не знаєш, — чого ж ти береш на себе відвагу виголошувати такий присуд?

— Слухай, доволі вже цієї казочки, що голови, які виявили нейтрино і зважили Сіріус-Б, обох не бачивши, — немовлята, здатні заблудитися між трьох сосон людського буття! А що залишається робити? Математикам і технікам, що нам залишається робити, коли ви, історики, перестали братися до історії? Я ж бачу, кому присуджують премії і кому платять академічну зарплату. Вони не історію пишуть, а вилизують язиком одне відоме місце. Виходить, треба перебирати історію нам, технічним інтелігентам!

— Ху ти, ну ти, як страшно!

— До того ж і хватка у нас технічна, і математичні навички — це не зле! Історія від того не постраждає.

На вільному столі інженер-майора Ройтмана, начальника Акустичної, задзвонив внутрішньоінститутський телефон. Сімочка встала і підійшла до нього.

— ...Ото так! І слідчий не вірив, що мої п'ятдесят вісім-десять потяглися з вивчення діамату. Живої дійсності я не знав ніколи, книгоїд, каюся, але я порівнював і порівнював очі два стилі, очі два способи аргументації, і в текстах...

— Глібе Вікентійовичу!

— ...в текстах я помітив відхилення, викривлення, огрубіння — і ось я тут!

— Глібе Вікентійовичу!

— Га? — отямився Нержин, відриваючись від Рубіна.

— Ви не чули? Телефон дзвонив! — дуже суворо, змурячи брови, утрете зверталася Сімочка, стоячи за своїм столом, руками хрест-навхрест стягаючи на собі коричняву хустку козячого пуху. — Антон Миколайович викликає вас до себе в кабінет.

— Та-ак?.. — на обличчі Нержина видимо згасло поривання до суперечки, зниклі зморшки повернулися на свої місця. — Добре, дякую, Серафимо Віталіївно. Ти чув, Льовко, — Антон. Чого б це?

Виклик у кабінет начальника інституту о десятій вечора в суботу був подією незвичайною. Хоча Сімочка намагалася здаватися офіційно-байдужою, та погляд її, як розумів Нержин, виявляв тривогу.

Як рукою зняло тліючу запеклість. Рубін поглядав на друга турботливо. Коли очі його не потворив запал суперечки, вони були майже по-жіночому м'які.

— Не люблю, коли нами цікавиться вище начальство, — озвався він. — Не став комору біля княжого двору.

— Та ми нібито й не ставимо. Наші завдання другорядні, якісь там голоси...

— От Антон і врже нас по гамалику. Вилізуть нам боком спогади Станіславського та промови славнозвісних адвокатів, — засміявся Рубін.

— Про всяк випадок, якщо я не повернуся...

— Дурниці!

— Чого дурниці? Наше життя таке. Спалиш там, знаєш де. — Він з гуркотом заклацнув штorkи тумбочок столу, ключі непомітно переклав у Рубінову жменю і пішов неквапливою ходою арештанта п'ятого року запряжки, який тому ніколи не поспішає, що від майбутнього сподівається тільки гіршого.

9. РОЗЕНКРОЙЦЕРИ

По червоній килимковій доріжці широких сходів, безлюдних у цю пізню годину, під покривом мідних бра і високої ліпленої стелі Нержин зійшов на третій поверх, надаючи своїй ході безтурботности, минув стіл *вільного* чергового біля міських телефонів і постукав у двері начальника інституту інженер-полковника державної безпеки Антона Миколайовича Яконова.

Кабінет був широкий, глибокий, висланий килимами, заставлений кріслами та канапами, синів посередині яскраво-блакитною скатертиною на довгому столі засідань і брунатно заокруглювався у далекому кутку вигнутими формами письмового столу та крісла Яконова. Серед цієї пишноти Нержин бував лише кілька разів, і то частіше на нарадах, ніж самотин.

Інженер-полковник Яконов, за п'ятдесят, але ще в розквіті, зросту примітного, з лицами може навіть злегка напудрованими після гоління, в золотому пенсне, з м'якою отілістю Оболенського чи Долгорукого, з велично-впевненими руками, вирізнявся з-поміж усіх сановників свого міністерства.

Він гостинно запросив:

— Сідайте, Глібе Вікентійовичу! — трохи їжачися у своєму півторачному кріслі, вертячи товстий кольоровий олівець над брунатною рівністю столу.

Звертання на ймення по-батькові виявляло чемність і доброзичливість, одночасно не коштуючи інженер-полковникові жодних зусиль, бо під склом перед ним лежав перелік усіх арештантів з іменами по-батькові. Нержин мовчки вклонився, не виструнчувався, але й не розмахував руками, — і вичікуюче сів за чепурний полакований столик. Голос Яконова грайливо рокотав. Завжди виглядало дивним, що цей пан не має вишуканої вади гаркавлення.

— Ви знаєте, Глібе Вікентійовичу, півгодини тому прийшлося мені до слова згадати про вас, і я подумав, яким, властиво, вітром занесло вас в Акустичну, до... Ройтмана?

Яконов вимовив це прізвище з одвертою недбалістю і навіть — перед підлеглим Ройтмана! — не додавши до прізвища звання майора. Незгоди між начальником інституту та його першим заступником зайшли так далеко, що не вважалося за потрібне з ними критися.

Нержин напружився. Розмова, він передчував, набирає поганого напрямку. З отакою ж недбалою іронією не тонких і

не товстих уст великого рота Яконов кілька днів тому сказав Нержину, що, можливо, він, Нержин, щодо наслідків артикуляції й об'єктивний, але поставився до Сімки не як до дорогого покійника, а як до трупа п'яниці без роду-племени, знайденого під мавринським парканом. Сімка була улюбленим конником Яконова, але тяг він погано.

— ... Я, звичайно, високо ставлю ваші особисті заслуги в науці артикуляції...

(Знущається!)

— ... До біса шкода, що вашу оригінальну монографію надруковано невеликим засекреченням накладом і тому позбавлено вас слави такого собі російського Джорджа Флетчера...

(Нахабно знущається!)

— ... Одначе я хотів би мати з вашої діяльності трохи більший *profit*, як висловлюються англосакси. Адже вам відомо, що попри все моє схиляння перед абстрактними науками, я — людина діловита.

Інженер-полковник Яконов перебував уже на тій висоті становища, але ще не так близько до Вождя Народів, що міг дозволити собі розкіш не приховувати розуму і не стримуватись од своєрідних суджень.

— Ну, так-таки запитати вас по-щирості — ну, що ви там зараз робите в Акустичній?

Не можна було вигадати питання нещаднішого! Яконову просто не було коли за всім угледіти, він би розкусив.

— На лиху годину вам ота попугайщина — «стир», «смир»? Ви — математик? Університет? Огляньтесь.

Нержин озирнувся і підвівся: в кабінеті їх було не двоє — троє! Назустріч Нержину з канали встав непоказний чоловік у цивільному, в чорному. Круглі світлі окуляри поблискували перед його очима. Під щедрим горішнім освітленням Нержин пізнав Петра Трохимовича Вереньова, доведеного доцента свого університету. Одначе, за звичкою, виробленою в тюрмах, Нержин змовчав і не зробив жодного поруху, думаючи, що перед ним ув'язнений і боячися йому пошкодити поспішним розпізнанням. Вереньов усміхався, але теж виглядав зніяковілим. Голос Яконова заспокоїливо рокотав:

— Воістину, в секті математиків завидний ритуал стриманості. Математики все життя здавалися мені якимись розенкройцерами, я завжди шкодував, що не довелося запричаститися їхніх таїнств. Не церемоньтесь. Потисніть один одному руку і поведьтесь вільно. Я вас залишу на півгодини: для доротих споминів і щоб професор Вереньов поінформував вас про поставлені перед нами завдання.

І Яконов підняв з півторачного крісла своє показне нелегке тіло, мічене блакитносрібними погонами, і доволі легко поніс його до виходу. Коли Вереньов і Нержин стрілися у потисковій рук, вони були вже самі.

Ця бліда людина у світлих окулярах видалася устояному арештантові Нержину — привидом, що незаконно повернувся з забутого світу. Поміж світом тим і сьогоднішнім залягли ліси над Ільмень-озером, пагорби та яруги Орловщини, піски та багниська Білорусії, ситі польські фільварки, черепиця німецьких містечок. У цю дев'ятилітню смугу відчуження врізались яскраво-голі «бокси» і камери Великої Луб'янки. Сірі смердючі пересильні. Задушливі засіки «столипінів». Пронизливий вітер у степу над голодними, холодними зеками. Все це робило цілковито неможливим поновити в собі те почуття, з котрим виписувалися літери функцій дійсної змінної на податливому лінолеумі таблиці.

Чого ж Нержин розхвилювався?

Обое закурили і сіли, розділені маленьким полакованим столиком.

Вереньов не вперше стрічав своїх колишніх студентів — по Московському університету й по Р-ському, куди його в боротьбі теоретичних шкіл послали перед війною для запровадження твердої лінії. Але і йому сьогоднішня зустріч була незвична: відокремленість підмосковного об'єкта, оповитого серпанком особливої секретности, оплетеного багаторяддям колючого дроту; чудернацький синій комбінезон замість звичного людського одягу.

За якимось правом, глибоко назначивши зморшки біля уст, розпитував молодший з двох, нетитулований невдаха, а старший відповідав — ніяково, наче соромлячися своєї не дуже мудрої біографії вченого: евакуація, ре-евакуація, працював три роки в К., захистив докторську з топології. До нечемности неуважний Нержин навіть не поцікавився темою дисертації з цієї сухореброї науки, з якої і сам колись вибрав курсовий проект. Раптом йому стало жаль Вереньова... Множини впорядковані, множини не цілком впорядковані, множини замкнені... Топологія! Стратосфера людської думки! У двадцять четвертому віці вона може й згодиться комунітебу, а допоки... А допоки...

Не маю жодних слів про сонце і світи,
Я бачу тільки-но велику людську муку...

А як він потрапив у це відомство? чому кинув університет?... Та направили... І ніяк було відмовитися?... Та відмовитися можна було, але... Тут і ставки подвійні... Є дітлахи?... Четверо...

Стали, не знати чому, перебирати студентів нержинського випуску, останній іспит якого відбувся в день початку війни. Хто талановитіший — контузило, убило. Такі завсіди лізуть уперед, не бережуться. Від кого і сподіватися було трудно — або аспірантуру кінчає, або асистентом. Отаке, ну а гордість же наша Дмитро Дмитрович! Горяїнов-Шаховський?!

Горяїнов-Шаховський! Маленький дідок, уже нечепурний од глибокої старости, то повимазує в крейду свою чорну вельветову куртку, то ганчірку з таблиці запхне у кишеню, замість носової хустки. Жива анекдота, зіткана з незліченних «професорських» анекдот, душа Варшавського імператорського університету, що переїхав дев'ястот п'ятнадцятого у комерційний Р., мов на цвинтар. Півстоліття наукової праці, гора привітальних телеграм — з Милвокі, Кептавна, Йокагами. А потім — *вичищений* комісією по чистці порядком оздоровлення апарату. Поїхав до Москви, привіз од Калініна записку: не чіпайте цього старого! (подейкували, наче то батько Калініна був кріпаком у професорового батька).

Тоді стали не зачіпати. Стали так не зачіпати, що да-лебі мороз поза шкірою йшов: то напише розвідку з природознавства з математичним доказом існування Бога. То на прилюдній лекції про свого улюбленця Ньютона погуде з-під жовтого вуса:

— Тут мені прислали записку: «Маркс написав, що Ньютон — матеріаліст, а ви кажете — ідеаліст». Відповідаю: Маркс помилявся. Ньютон вірив у Бога, як і кожен великий учений.

Мука було записувати його лекції! Стенографістки до-ходили до розпачу! Маючи слабі ноги, він усідався біля самі-сінької дошки — до неї обличчям, до аудиторії спиною — правою рукою писав, а лівою слідом витирив — і безперестану бурмотів щось сам до себе. Зрозуміти його думку під час лекції було абсолютно виключене. Та коли Нержину з то-варишем щастило, ділячи роботу, удвох записати, а за ве-чір розібрати — душу окривало щось, немов меркотіння зо-ряного неба.

То що з ним?.. При бомбардуванні Р. старого конту-зило, напівживого його вивезли в Киргизію. Згодом він по-вернувся, але, здається, в університеті його вже не тримають, тепер він у педінституті... Виходить, живий?.. Живий... Чудно. Іде час і не йде...

А за що, все таки... Нержин сів?

Нержин усміхнувся.

Ну, за що, все таки?

— За напрям думок, Петре Трохимовичу. В Японії існує такий закон, що людину можна судити за напрям її невисловлених думок.

— В Японії! Але ж у нас такого закону немає?..

— У нас то він якраз і є і називається *п'ятдесят вісім — десять*.

І Нержин став погано розчувати те головне, задля чо-го Яконов звів його з Вереньовим. Вереньова прислали для поглиблення й систематизації криптографічно-шифруваль-ної роботи тут. Потрібні математики, багато математиків, і Вереньову приємно зустріти серед них свого студента, що подавав такі великі надії.

Нержин напівсвідомо ставив питання, уточнюючи, Петро Трохимович, поволі загоряючись математичним запалом, пояснював завдання, розповідав, які проби доведеться зробити, які формули переглянути. А Нержин думав про оті дрібно списані листочки, що їх так безтурботно писалося під захистом бутафорії, під потаємно-закохані погляди Сімочки, під доброзичливе бурмотіння Рубіна. Ті листочки були — його перша тридцятилітня зрілість.

Щоправда, завидніше дійти зрілості в своєму докорінному предметі. Навіщо, здавалося б, лізти йому головою в ту пащу, звідки й самі історики — ноги на плечі, тікають у давно віджиті безпечні віки. Що кортить йому розгадати в цьому роздутому похмурому велетні, котрому тільки вією поворухнути — і відлетить у Нержина голова? Як то кажуть — *що тобі треба більше за всіх?* Більше за всіх — чого тобі треба?

Віддатись у мацаки восьминога криптографії?.. Чотирнадцять годин на добу, не попускаючи й на перерви, володітимуть його головою теорія ймовірності, теорія чисел, теорія помилок... Мертвий мозок. Суха душа. А що лишатиметься на роздуми? Що лишатиметься на пізнання життя?

Зате — шарашка. Зате не табір. М'ясо на обід. Масло вранці. Не порізана, не зашкарубла шкіра на руках. Не відморожені пальці. Не падаєш на піл як мертвий бездушною колодою, у брудних чунях, — задоволено лягаєш у ліжко під біленький підодіяльничок.

Для чого ж тоді жити все життя? Жити, аби жити? Жити, щоб зберігати добробут тіла?

Милий добробут! Навіщо — ти, коли нічого, окрім тебе?..

Усі докази розуму — так, я згоден, громадянине начальнику!

Усі докази серця — відійди від мене, сатано!

— Петре Трохимовичу! А ви... чоботи шить умієте?

— Що ви сказали?

— Кажу: ви б мене чоботи шить не навчили? Мені б ось шевцювати навчитися.

— Я, пробачте, не розумію...

— Петре Трохимовичу! У шкаралущі ви живете! Мені ось — закінчу строк — їхать у глуху тайгу, на довічне заслання. Робити я руками нічого не тямлю — як проживу? Там ведмеді бурі. Там Леонарда Ейлера функції ще зо три мезозойські ери нікому не знадобляться.

— Що ви говорите, Нержине? Якщо робота піде успішно, вас як криптографа достроково звільнять, знімуть судимість, дадуть квартиру в Москві...

— Знімуть судимість! — злісно вигукнув Нержин, і очі його звузилися. — Та відки ви взяли, що я хочу цієї милостині: гарно працював, так ось тобі — звільняйся?! Ми тобі *простили!* Ні, Петре Трохимовичу! — і він відпруженим, а тому обважнілим пальцем постукав по лакованій поверхні

столика, — не з того кінця! Хай визнають спочатку, що за напрям думок не можна саджати — а тоді ми подивимось, чи прощаєм!

Двері відчинилися. Звійшов сановитий вельможа з золотим пенсне на огрядному носі.

— Ну, як, розенкройцери? Договорилися?

Не встаючи, твердо зустрівши погляд Яконова, Нержин відповів:

— Воля ваша, Антоне Миколайовичу, але я вважаю своє завдання в Акустичній лябораторії не доведеним до кінця.

Яконов стояв уже за своїм столом, обіпершись об скло кісточками м'яких кулаків. Лише ті, хто знав його добре, відчули б гнів, коли він сказав:

— Математика! — і артикуляція... Ви проміняли їжу богів на горохову юшку. Ідіть!

І двобарвним грифелем кольорового олівця, накреслив у настільному блокноті:

— Нержина — *списати*.

10. ЗАЧАРОВАНИЙ ЗАМОК

Вже багато років — воєнних і повоєнних, Яконов займав надійну посаду головного інженера Відділу спеціальної техніки. Він з гідністю носив заслужені його знанням срібні погони з блакитною облямівкою та трьома великими зірками інженер-полковника. Посада була така, що керувати можна було здалеку і в загальних рисах, вряди-годи прочитати ерудовану доповідь перед високочинними слухачами, вряди-годи мудро й квітчасто погугорити з інженером над його готовим моделем, а назагал втішатися славою знавця, ні за що не відповідаючи, і одержувати місячно порядно тисяч карбованців. Посада була така, що своїм красномовством Яконов благословляв у колісці кожну технічну затію відділу; увитав од неї о порі тяжкого змужіння та недуг росту; знову вишановував своєю присутністю чи то довблене корито її чорної домовини, чи золоте коронування героя.

Антон Миколайович не був таким молодим і таким самовпевненим, щоб самому гнатися за облудним полиском Золотої Зірки або значком сталінського лавреата, щоб власними руками хапати кожне завдання міністерства, ба навіть самого *Хазяїна*. Антон Миколайович був уже досить досвідчений і в літах, щоб уникати цих злотованих докупів хвилювань, злетів і глибин.

Дотримуючися таких поглядів, він безбідно проіснував до січня тисяча дев'ятого сорок восьмого року. Того січня Батька Західніх і Східніх Народів хтось наоумив створити особливу, тільки для нього призначену секретну телефонію — таку, щоб ніхто ніколи не зміг би зрозуміти, навіть перехопивши, його телефонну розмову. Августійшим пальцем з ру-

дою плямою нікотини біля нігтя Батько Народів вибрав на мапі об'єкт Маврино, що до того працював над створенням портативних міліційних радіопередатників. Історичні слова при цьому було сказано такі:

— За-чѐм мне эти передатчики? Квѧр-тырных вѧров ловить? Ка-му оны мешают?

І часу дав — до першого січня сорок дев'ятого року. Потім подумав і сказав:

— Ладна, дѧ первого мая.

Завдання було надвідповідальне і надтермінове. У міністерстві подумали і визначили Яконову витягати Маврино самому. Даремно намагався Яконов довести свою завантаженість і неможливість сумісництва. Начальник відділу Хома Гур'янович Осколупов глянув на Яконова кошачими зеленкуватими очима — Яконов пригадав заплямованість своєї анкети (він шість літ просидів у тюрмі) і змовк.

З того часу — незабаром два роки — порожнював кабінет головного інженера відділу в міністерських апартаментах. Головний інженер днював і ночував у заміській споруді, увінчаній шестигранною баштою над банею скасованого вівтаря.

Начальство ще нічого не вимагало від Яконова — лише пляни, пляни, пляни і соцзобов'язання. Зате ріг достатку перекинувся над Мавринським інститутом: імпортовані й радянські радіодеталі, апаратура, меблі; технічна бібліотека на тридцять тисяч новинок; спеціалісти-в'язні, викликані з таборів; найкращі оперуповноважені й архіваріуси, зубри секретних справ; нарешті, окрема залізна охорона.

На сьогодні в Мавринському інституті окреслювалося дві безпечені справи: Вокодер і Сімка. Коли секретна телефонія почала справджуватися пробними рівнобіжними розробками, Ройтман, кого міг, перетяг в Акустичну опрацьовувати систему «вокодера», яку по-російському охристили «апарат штучної мови». Яконов відповів тим, що й собі обчухрав усі інші групи: найхалкіших інженерів, найбагатшу імпортну апаратуру стягнув у Сімку — лябораторію число сім. Хіряві пагінці інших проектів зів'яли в нерівній боротьбі.

Туди, у Сімку, і пішов Яконов, коли залишив Вереньова з Нержиним у себе в кабінеті.

11. СІМКА

Всі в інституті знали її справжню назву — «лябораторія кліпированої мови», але припускалося, що це нікому не відоме. Слово *кліпирована* було з англійської і означало «стрижена» мова. Не тільки усім інститутським інженерам та перекладачам, але й монтажникам, токарям, фрезеровщикам, мало що не тугому на вухо столярові було відомо, що установку цю будують, використовуючи американські взірці, але заведено було говорити, що — виключно за вітчизняни-

ми; і тому американські радіожурнали зі схемами й теоретичними статтями про кліпсірування, які виставлялося в Нью-Йорку по книжкових кіосках, тут було перенумеровано, прошнуровано, засекречено і запліомбовано від американських же шпигунів у вогнетривких шафах.

Кмітливий Яконов добирав у Сімку і з тих, хто не набивався сам. Таким був інженер Амантай Булатов, казанський татарин у великих рогових окулярах, щиросердий, з оглушливим реготом, засуджений на десять років за полон і за зв'язки з ворогом народу Мусою Джалілем. Таким був і Андрій Андрійович Потапов, фахівець зовсім не зі слабих струмів, а з ультрависоких напруг і будови електростанцій. На шарашку Маврино він потрапив випадково, через помилку необізнаного урядовця, що відбирав картки в картотеці ГУЛагу. Ще був тут інженер Хоробров, добрий знавець радіо.

Нарешті, «морозячи людей і коней», сюди в мавринську Сімку було привезено з-під Салехарда, з ушлявленого 501 будівництва, з бригади підсиленого режиму каторжного табору понурого арештанта і геніяльного інженера Олександра Бобиніна — і відразу наставлено над усіма. Бобиніна витягли з самісінької пащі смерті. Бобинін був перший кандидат на звільнення на випадок успіху.

Бобинін не оглянувся, коли Яконов зайшов до лябораторії. Схилившись над довгою стрічкою фото-осцилограми, він щось міряв гострицями вимірника.

Цей Бобинін був кузька у всесвіті, нужденний зек, член посліднього стану. Яконов був вельможка.

І Яконов не важився відвернути Бобиніна, хоч і як йому того хотілося!

Можна побудувати Емпайр-стейт-бюлдінг. Вишколити пруську армію. Піднести державну ієрархію вище престолу Всевишнього.

Несила перебороти якусь дивну духову вищість декотрих людей.

Бувають салдати, що їх бояться ротні командири. Чорнороби, перед якими торопіють прораби. Підслідні, що вгавають у дрож слідчих.

...Двері широко відчинилися, і черговий по інституту оповістив:

— Антоне Миколайовичу! Вас — негайно до міського телефону.

Яконов швиденько встав і вийшов.

Дзвонив Яконову заступник міністра Севаст'янов. На дванадцяту годину ночі він викликав його в міністерство.

Отаке то життя!..

— Я в оту синю жарівку колись чоботом запузирю, щоб не дратувала.

— Не влучиш.

— З п'ятьох метрів — чом не влучити? Б'ємося об заклад на завтрішній компот.

— Ти ж роззуваєшся на нижній койці, додай метр.

— Ну, з шістьох. От же гади, чого тільки не вигадують, аби зекам дошкулити. Всю ніч на очі давить.

— Синє світло?..

— А що? Світляний тиск. Лебедєв одкрив. Аристипе Івановичу, ви не спите? Не відмовте, будь ласка, подайте мені один мій чобіт.

— ...Друзі! Новина!! Бобиніна кудись повезли!

— Куди, Валентулю?

— Як повезли?

— Прийшов *младшина*, сказав — одягніть пальто, шапку.

— З речами?

— Без речей.

— Мабуть, до великого начальства.

— До Хоми?

— Хома сам би приїхав, бери вище!

— Чай прохолов, як банально!..

— Валентулю, ось 'ви ложечкою завжди об склянку цокаєте після відбою, як мені це остогидло!

— Спокійно, а як же розмішувати цукор?

— Беззвучно.

— Беззвучно відбуваються лише всесвітні катастрофи, бо у всесвітньому просторі звук не поширюється. Якби у нас за плечима розірвалася Нова Зірка, ми навіть не почули б.

— Валько, куди повезли Бобиніна?

— Хіба я знаю? Може — до Сталіна.

— А що б ви зробили, Валентулю, якби вас повезли до Сталіна?

— Мене? Хо-хо! Хлопчино! Я б йому заявив протест по всіх пунктах!

— А по яких, приміром?

— Друзі, хто курить — ховайте вогники, іде младшина.

— Що це він, падло... Не спіткнися, громадянинє молодший лейтенанте — чи довго носа роз'юшити?

— Пряничков!

— Га?

— Де ви? Ще не спите?

— Вже сплю.

— Одягніться-одягніться, пальто, шапку.

— З речами?

— Без речей. Машина чекає, швидко.

— Це що — я разом з Бобиніним поїду?

— Він уже від'їхав. За вами друга.

- А яка машина, голодший лейтенанте, — воронок?
- Швидше, швидше. «Победа».
- А хто викликає?
- Ну, Пряничков, ну, що я вам буду все пояснювати? Сам не знаю, швидше!
- Товаришу, молодший лейтенанте! Де, нарешті, Пряничков?
- Даю, даю, товаришу майоре! Ось він!
- Розносило собак серед ночі.
- Що сталося?
- Ніколи такого не було...
- Може, війна вибухнула? Розстрілювати возять?..
- Тю на тебе, дурню! Хто б ото нас возив по одному? Якщо війна вибухне — нас гамузом переб'ють, або чумою заразять через кашу...
- Ну, гаразд, братове, спімо! Завтра довідаємося.
- ...Отак бувало в тридцять дев'ятому-сороковому Бориса Петровича Стечкіна викличе з шарашки Берія, — то він уже з порожніми руками не вернеться: або начальника тюрми змінять, або прогулянки збільшать... Стечкін не зносив оцієї системи підкупу, оцих категорій харчування, коли академікам дають яйця й сметану, професорам — сорок грамів масла, а простим шкапинам по двадцять... Хороша людина був Борис Петрович, царство йому небесне...
- Помер?
- Ні, звільнився... Лавреатом став.

15. ТРІЙКА БРЕХУНІВ

Начальник Нуль-Першого відділу кінчав доповідати міністрові Абакумову.

Високий, із зачісаним назад чорним волоссям, з погонами генерального комісара другого рангу, Абакумов переможно попірав ліктями свій великий письмовий стіл. Він був кремезний, але не гладкий (знав ціну фігурі і навіть коли-не-коли грав у теніс). Очі його були недурні й швидкі — з недовіри й метикуватости. Де треба, він поправляв начальника відділу, і той поспішав записувати.

Коли начальник Нуль-Першого відділу пішов, — у вхідних дверях з'явилися низкою і низкою пройшли по візерунку килима заступник міністра Севаст'янов, начальник Відділу спеціальної техніки генерал-майор Осколюпов і головний інженер того ж таки відділу інженер-полковник Яконов. Дотримуючи поваги до рангу один перед одним і виявляючи особливу шанобливість до власника кабінету, вони так і посувалися, не сходячи з серединної смуги килима, ключем, по-індіанському, ступаючи слід у слід, чутно ж було кроки одного Севаст'янова.

Коли Севастьянов сів, — переднім виявився Осколупов. Яконов же стояв позад нього, немов приховуючи свою огрядність.

Абакумов глянув на Осколупова, що виявився перед ним, якого він бачив у житті може разів зо три. Одубіле обличчя того було просто чесне обличчя виконавця, а не зарозуміле обличчя інтелігента, що багато про себе думає.

Зиркнувши поверх його плеча на Яконова, Абакумов спитав:

— Ти — хто?

— Я? — нахилився Осколупов, притнічений, що його не впізнали.

— Я? — ледь посунувся вбік Яконов. Він увібрив якомога свій визивний м'якотілий живіт, що виріс наперекір усім його зусиллям, — і ніяка думка не світилася в його великих синіх очах, коли він називав своє ймення.

— Ти, ти, — стверджувально просопів міністер. — Об'єкт Маврино, виходить, твій. Добре, сідайте.

Сіли.

Міністер узяв тупий ніж з яскраво червоної пластмаси, пошкріб ним за вухом і промовив:

— Загалом так... Ви мені голову морочите вже скільки? Два роки? А у пляні було п'ятнадцять місяців? То коли будуть готові два апарати? — І погрозливо попередив: — Не брешіть! Брехні не люблю!

Саме до цього запитання й готувалися три високі брехуни, коли довідалися, що їх викликають разом. Як вони й домовилися, почав Осколупов:

— Товаришу міністре!.. Товаришу генерал-полковнику! Дозвольте запевнити вас, що особовий склад відділу не пошкодує зусиль...

На лиці Абакумова з'явився подив:

— Що ми? — хіба на зборах? Пощо мені ваші зусилля? Задницю обкутувати? Я питаю — на число на яке?

І взяв авторучку з золотим пером і наблизився нею до календаря-семиденки.

Тоді за умовою вступив Яконов:

— Ще місяць, один місяць, до першого лютого.

— Себто як — місяць? По-людському місяць, чи знову брешете?

І розмазуючи записав у настільному календарі:

— Ось, до лєнінської річниці. Всі дістанете сталінську премію. Севастьянов — буде?

— Буде! Буде!

— Осколупов! Голову зніму! Буде?

— Так, товаришу генеральний комісарє, там же всього лишилося...

— А — ти? Чим ризикуєш — знаєш? Буде?

Ще зберігаючи мужність, Яконов ствердив:

— Місяць! До першого лютого.

— А якщо до першого не буде? Полковнику! Зваж! Брешеш.

Звісно, Яконов брехав. І, звісно, треба було просити два місяці. Та було вже відкраяно.

— Буде, товаришу генеральний комісарє, — сумно пообіцяв він.

— Ну, гляди, я за язик не тягну! Все вибачу — ошуканства не вибачу! Ідїть.

З полегшею, ланцюжком, слід у слід, вони вийшли, похнюпившись перед ликом п'ятиметрового Сталіна.

Та передчасно вони раділи. Не знали бо, що міністер поставив на них пастку.

Щойно їх вивели, як у кабінеті доповіли:

— Інженер Прянчиков!

16. ВАЛЕНТУЛЯ

Цїєї ночі за наказом Абакумова спершу через Севастьянова викликали Яконова, а потім, тємно від них усіх, на об'єкт Маврино послали з перервами по п'ятнадцять хвилин дві телефонограми: вікликали в міністерство зека Бобиніна, а згодом зека Прянчикова. Бобиніна й Прянчикова привезли в окремих машинах і посадили чекати в різних кімнатах, не даючи змоги змовитися.

Та Прянчиков навряд чи був здатний змовлятися — через свою неприродну щирість, котру багато тверезих синів віку вважали за душевну ненормальність. На шарапці так і говорили: «зсув фаз у Валентулі».

... як той фронт на прогулянці, підійшов Прянчиков і запитливо глянув на міністра, мов би не чекаючи його тут побачити.

— Ви — інженер... — Абакумов звирився з папірцем, — ...Прянчиков?

— Так, — неуважно підтвердив Валентин. — Так.

— Ви — головний інженер групи... — він знову подивився в запис, — ...апарата штучної мови?

— Я-якого там апарата штучної мови! — відмахнувся Прянчиков. — Нісенітниця! його ніхто так у нас не називає! Це перейменовували у боротьбі з низькопоклонством. Во-кодер. *Voice coder*.

— Але ви — головний інженер?

— Взагалі так. А що таке? — насторожився Прянчиков.

— Сідайте.

Прянчиков охоче сів, дбайливо підсмикнувши запросовані ногавиці-дудочки комбінезона.

— Будь ласка, говоріть цілком відверто, не боячися жодних репресій з боку вашого непосреднього начальства. Вокодер коли буде готовий? Одверто. За місяць буде? Чи, може, потрібно два місяці? Скажіть, не бійтеся.

— Вокодер? Готовий?? Ха-ха-ха! — дзвінким юнацьким сміхом, що ніколи не лунав під цим склепінням, зайшовся Прянчиков, відкинувся на м'яку шкіряну спинку крісла і сплеснув руками. — Та ви що? Що ви?! Ви, певно, просто не розумієте, що таке вокодер. Я вам зараз поясню!

Він пружно схопився з пружистого крісла і кинувся до столу Абакумова.

— У вас клаптик паперу знайдеться?

— Зачекайте, — опам'ятався Абакумов. — Ви мені тільки скажіть одне: коли буде готовий, *готовий* — коли?

— Готовий? Гм-м. Я над цим не задумувався.

— Ну, до якого числа? До якого? До першого березня? До першого квітня?

— Ой, що ви! Квітня .. Без криптографів ми будемо готові місяців... ну, за чотири, за п'ять, не швидше. Я вам зараз усе поясню. Ви самі зрозумієте, що в інтересах справи не слід поспішати!..

Та Абакумов уже натискав гудзик у столі.

З'явився прасований підполковник і запросив Прянчикова до виходу.

17. СИВКА-БУРКА

Теж у синьому комбінезоні, але великий, рудий, з головою, стриженою як у каторжанина, ввійшов Бобинін.

Міністер звирівся з папірцем.

— Інженер Бобинін! Ви головний інженер установки «кліппірована мова»?

— Так.

— Будь ласка, скажіть якомога точніше: коли вона буде готова до вжитку?

Бобинін підняв густі темні брови.

— Отакої? Не знайшлося нікого старшого, щоб вам на це відповісти?

— Я хочу почути саме від вас. До лютого буде готова?

— До лютого? Ви що — жартуєте? Якщо для відчиту, на скору руку та на довгу муку — ну, якнебудь... за півроку. А абсолютна шифрація? Уявлення не маю. Може — рік.

Абакумов був приголомшений. Він пригадав злісно-не-терпляче посмикування вусів Хазяїна — і йому моторошно стало від тих обіцянок, котрі, повторюючи Севаст'янова, він дав. Увесь він затерп, як людина, що прийшла лікувати нежить, а виявила в себе рак носогорлянки.

Міністер обіруч підпер голову і здушено проказав:

— Бобиніне! Я вас прошу — зважте свої слова. Якщо можна швидше, скажіть: що треба зробити?

— Швидше? Не вийде.

— Але причини? Які причини? Хто винен? Кажіть, не бійтеся! Називайте винних, які б погони вони не носили! Я зірву з них погони!

Бобинін, відкинувши голову дивився в стелю, де псували німфи страхового товариства «Росія».

— Та це ж виходить два з половиною — три роки! — обурювався міністер. — А термін вам визначили — рік!

І Бобиніна прорвало.

— Що значить — *визначили термін*? Ви як собі уявляєте науку? Сивко-Бурко, віща каурко? Збудуй мені до ранку палац — і на ранок палац? А якщо проблема невірно поставлена? А якщо виявляються нові явища? Визначено термін! А не здається вам, що, крім наказу, повинні ще бути вільні спокійні люди? Та без отієї атмосфери підозри? От ми маленький токарний верстатик з одного місця на друге перетягали — і чи то в нас, чи після нас станина хруснула. Чорт її знає, чого вона хруснула! Та злутувати її за тридцятку можна. І верстатик той — гівно, йому літ півтораєста, без мотора, шків під відкритий ремінний приводень! — так через ту тріщину оперуповноважений майор Шикін два тижні усіх тягає, допитує, вишукує, кому другий строк намотати за шкідництво. Це на роботі — *опер*, дармоїд, та в тюрмі ще один *опер*, дармоїд, тільки нерви розмикують, протоколи, закарлючки — на лиху годину вам ця оперна творчість?! Усі говорять — секретну телефонію для Сталіна робимо, сам Сталін особисто навідає — і навіть на такому відтинкові ви неспроможні забезпечити технічне постачання — то конденсаторів потрібних немає, то радіолампи не того ґатунку, то електронних осцилографів бракує. Злидні! Ганьба! «Хто винен?» А про людей ви подумали? Роблять на вас по дванадцять, а то й по шістнадцять годин на добу — а ви м'ясом лише головних інженерів годуете, а решту — кістками?.. Побачень з родичами чому п'ятдесят восьмій не даєте? Належитьсь раз на місяць, а ви раз на рік даєте! Від того хіба — настрій кращає? Може, воронків не вистачає, нема в чому арештантів возити? *Режим!* Ре-жим вам голову закрутив, швидко розуму позбудетесь од режиму. У неділю раніше дозволяли цілий день гуляти — тепер заборонили. Навіщо? На гівні сметану збираєте. Від того, що без повітря задихаються — швидше не буде. Та що казати! Ось мене чого серед ночі викликали? Дня не вистачає? А мені працювати завтра. Мені спати треба.

Бобинін випростався, гнівний, великий.

Абакумов важко сопів, притиснутий до ребра столу.

Було двадцять п'ять хвилин на другу ночі. За годину, пів на третю, Абакумов мусів з'явитися зі звітом до Сталіна, на Кунцевську дачу.

Якщо вірити цьому інженерові — як тепер викручуватися?

Сталін — не вибачає...

Аж тут, відпускаючи Бобиніна, він пригадав трійку брехунів з Відділу спеціальної техніки. Темний сказ обпік йому очі.

І він подзвонив по них.

Коли інженер-полковник Яконов вийшов із міністерства бічним парадним ходом на Дзержинську і обігнув чорномармуровий ніс будови під пілястри Фуркасівського, він не одразу пізнав свою «Победу» і вже натиснув було ручку сидати в чужу.

Уся минула ніч була густо-туманна. Сніг, що зривався йти звечора, спочатку танув, згодом стужавів. Зараз, удосвіта, тумани горнулися до землі, а талу воду легенько стягло хрупавим льодком.

Холодало.

Доходила п'ята, але в небі стояла чорна ліхтарна ніч.

Пройшов студент-першокурсник (він всеньку ніч простояв у парадному з милою) і заздрісно подивився на Яконова, що сідав в автомобіль. Зідхнув — чи доживе колинебудь, щоб мати машину. Де вже дівчину повозити в легковій — він і у вантажній їздив тільки в кузові, в колгосп на збиральну.

Та не знав він, кому позаздрив...

Шофер спитав:

— Додому?

Яконов дико глянув на нього.

— Га? Ні.

— У Маврино? — здивувався шофер. Чекав він у бурках і кожусі, але промерз, хотілося спати.

— Ні, — відповів інженер-полковник, тримаючи руку трохи вище серця.

Шофер обернувся й зиркнув на обличчя шефа в мутнуватій плямі від вуличного ліхтаря, киненій крізь затуманене віконце.

То не був його шеф. Лягідні, м'які, інколи гордовито-стуглені губи Яконова безпомічно тремтіли.

Він усе ще тримав на долоні годинник, не розуміючи.

І дарма що шофер з опівночі чекав, злився на полковника, матюкався в бараняче хутро ковніра, пригадуючи йому всі недобрі вчинки за два роки, — зараз, не перепитуючи більше, він поїхав навмання. І злість його минула.

Було так пізно, що вже ставало рано. Рідко стрічались автомобілі на пустельних вулицях столиці. Не було вже ні міліції, ні тих, хто роздягає, ні тих, кого роздягають. Незабаром мали піти тролейбуси.

Кілька разів шофер озирався на полковника: все таки треба було щось вирішити. Він уже прогнав до М'ясницьких воріт, доїхав Стрітенським і Рождественським бульварами до Трубної, завернув на Неглінну. Та не їздити ж так до ранку!

Яконов цілковито непорушним невидючим зором уп'явся поперед себе, в ніщо.

Він жив на Великій Серпуховці. Гадаючи, що вигляд кварталів, недалеких від хати, викличе в інженер-полковника бажання вернутися додому, шофер вирішив їхати на За-

москворіччя. Він проїхав Охотним рядом, розвернувся біля Манежа і вивернув на сувору пустельну Красну площу.

Зубці стін і верхівки ялинок під стінами прибило інеем. Асфальт був слизький і сірий. Туман ніби хотів зникнути під колеса автомобіля і під асфальт.

Вони проїхали за двісті метрів од стіни, од зубців, од сторожі, за якими, можна було думати, коротала самотню ніч найбільша людина на Землі. А вони проїхали, навіть не згадавши про неї.

І аж коли спустилися попри Василя Блаженного і повернули ліворуч Москворіцькою набережною, шофер загальмував і спитав знову:

— А мо додому, товаришу полковнику?

Слід було саме додому. Може одих ночей, проведених дома, лишилося менше, ніж пальців. Та як пес тікає в самоту, щоб умерти, так і Яконов мусів піти будь-куди, не в родину.

Підібравши поли шкіряного пальта, він вийшов з «Победи» і сказав шоферові:

— Ти, братіку, їдь собі спи, я сам дійду.

Братіком він інколи звав шофера. Та була в його голові така печаль, наче він прощався.

Москву-ріку до берегів укривала воружка ковдра туману.

Не застібаючи пальта, в полковницькій папасі ледь набакир, Яконов, осковзаючися, пішов набережною.

Шофер хотів було окликнути його, поїхати поруч та потім розміркував, що в таких чинах либонь не топляться, розвернувся й від'їхав.

А Яконов пішов довгим перегонем набережної без перехрестів, з якимось безконечним дерев'яним парканчиком ліворуч, рікою праворуч. Ішов він по асфальту, посередині, незмигтно вдивляючись у далекі ліхтарні вогні.

А пройшовши скількись там, відчув, що цей похоронний хід у цілковитій самоті дає йому звичайне і давно незвідане задоволення.

Коли їх викликали до міністра вдруге — сталося неправне. Було таке відчуття, що захитався всесвіт. Абакумов кидався лютим звіром. Він наскакував на них, ганяв їх по кабінету, матюкався, плював — мало що не на них, і, не розрахувавши, тицьнув кулаком в обличчя Яконову, з явним наміром зробити боляче, зачепив його м'який білий ніс, і Яконову пішла кров.

Севастьянова він розжалував у лейтенанти і послав на заполярну лісову підкомандировку; Осколупова вернув рядовим наглядачем у Бутирську тюрму, де той починав кар'єру 1925 року; а Яконова «за бдур та повторне шкідництво» арештував і послав у синьому комбінезоні у ту ж таки Сімку, до Бобиніна, власними руками налагоджувати кліппіровану мову.

Потім відсапався і визначив їм останній реченець — до лєнінських роковин.

Великий без смаку влаштований кабінет плив і похитувався перед зором Яконова. Хусточкою він намагався осушити ніс. Він стояв безборонно перед Абакумовим, а сам думав про тих, з ким проводив лише одну годину на добу, але єдино заради кого увихався, боровся і тиранив решту годин неспання: про двох малюків восьми й дев'яти років та про дружину Варюшу, ще дорожчу, бо він так пізно одружився з нею. Він одружився, коли йому було тридцять шість, щойно вийшовши звідти, куди його оце знову штовхав залізний міністрів кулак.

Потім Севастьянов повів Осколупова й Яконова до себе і пригрозив, що обох їх засадить за ґрати, але не попустить, щоб його звели до заполярного ляйтенанта.

Потім Осколупов повів Яконова до себе і напрямцём виговорив, що тепер він назавжди зв'язав тюремне минуле Яконова і його теперішнє шкідництво.

...Яконов підійшов до високого бетонового мосту, що вів праворуч за Москву-річку. Та він не став обходити, підніматися на його в'їзд, а пішов попід ним, через тунель, де походжав міліціонер.

Міліціонер довгим недовірливим поглядом провів дивно-го підпилого чоловіка в полковницькій папасі.

Це було гирло Лузи. Яконов перейшов коротким містком через неї, все ще не пробуючи зорієнтуватися.

Так, затіяно гарячкову гру, і наближається її кінець. Яконов знавав, йому вже доводилося відчувати на собі таку божевільну непосильну гонитву, коли людей батожили надуманими, неможливими реченцями, що нівечать роботу. То були обмах, затиск, щоб видавити більше, швидше, іще, іще, норму, понад норму, потрібну норму, почесну вахту, зустрічне зобов'язання, дотерміново, ще більш дотерміново! Там, де робилося так, — не стояли будинки, не тримали мости, розсідалися конструкції, гнів урожай або й зовсім не сходив. Та доки з'ясувалося, що не можна від людини домагатися понадлюдського, засмоктані у колóверть люди не мали, так виглядало, іншої ради, як захворіти, скалічитися між коліщатами, потрапити в аварію — і лише тоді відлежатись у лікарні, у санаторії.

Однаке, донині з таких справ, неухильно погублених поспіхом, Яконову все щастило якось вислизати в інші справи — чи то спокійніші, чи ледве початі.

Та цього разу, він відчував, йому вже не вирватися. Установку кліппера неможливо врятувати так швидко. Нікуди було й переходити.

І захворіти — теж було пізно.

Він стояв біля парапету набережної й дивився вниз. Туман зовсім приліг на кригу, оголивши її, — і просто під Яконовим вирізнялася чорна гнилозимна пляма — розводдя.

Чорна прірва минулого — в'язниця — знову розверзлася перед ним, знову закликала вернутися.

Шість років, перебутих там, Яконову видавалися гнилим проваллям, чумою, ганьбою, найбільшою поразкою його життя.

Він сів у тридцять другому, молодим інженером-радистом, що вже двічі побував у закордонних відрядженнях (за ці відрядження він і сів). І тоді потрапив у число зеків, з котрих, відповідно Дантовій ідеї, формували одну з перших шарашок.

Як він прагнув забути тюремне минуле — сам! і щоб забули інші люди! і щоб забула доля! Як він сторонився тих, хто нагадував йому про злоповісний час, хто знав його ув'язненим!

Він рвучко відступив геть далі од парапету, перейшов набережну і подався кудись крутіше вгору. Обгинаючи довгий паркан ще одного будівельного майданчика, там бігла втоптана, затягнена шкарубким льодком тропа.

Тільки центральна картотека МВД знала, що й під мундирами МВД часом ховалися колишні зеки.

Двоє таких, oprіч Яконова, було і в Мавринському інституті.

Яконов ретельно уникав їх, намагався ніколи не заводити з ними неслужбових розмов і не липатися віч-на-віч у кабінеті, щоб, бува, збоку не домислилися чогось лихого.

Одним з них був — Княжецький, сімдесятилітній професор хемії, улюблений учень Менделєєва. Він одбув призначені десять років, після чого, з уваги на довгий список наукових заслуг, його послали до Маврина *вільним*, де він і працював три повоєнні роки, поки ляский батіг Постанови про Зміцнення Тилу не шмагонув і його. Одного разу серед дня його викликали телефоном до міністерства, звідки він не вернувся. Яконову запам'яталося, як Княжецький з тремтливою срібною головою спускався черлено-килимовими інститутськими сходами, ще не відаючи, нащо його викликали на *півгодини*, а в нього за спиною, на верхній площадці тих самих сходів оперуповноважений Шикін уже вирізав складаним ножиком фотографію професора з інститутської дошки пошани.

Другий — Алтинов, не був науковою знаменитістю, а просто діловою людиною. Він після першого строку став замкнений, запозирливий, передбачливий — наслідок недовірливості арештантського племені. І як тільки Постанова про Зміцнення стала вершити свої перші пробіги по кільцях столиці, Алтинов приловчився лягти в серцеву клініку. І приловчився так правдоподібно, так надовго, що тепер уже й лікарі згубили надію його врятувати, і друзі перестали шептатися, зрозумівши, що попросту не витримало перевтомлене серце стільки років викручуватися.

Так і Яконов, ще рік тому приречений як колишній зек, тепер повторно прирікався як шкідник.

Безодня кликала своїх дітей назад.

Яконов видирався стежиною через пустир, не помічаючи — куди, не помічаючи узвозу. Нарешті ядуха спинила його. І ноги стомилися викручуватись у ступнях від нерівностей.

І тоді з високого місця, куди забрів, він уже притомними очима оглянувся, силкуючися збагнути, де він.

За цю годину, відколи він виліз з автомобіля, до невпізнання змінилася ніч, що все холодала перед світанням. Туман осів і зник. Та хоча снігу не було — земля під ногами в уламках цегли, у щебінці, в битому склі, і якийсь там скособочений тисовий сарайчик чи халабуда поруч і залишений позаду паркан навколо великої площі під непочате будівництво — все вгадувалося біластим од інею.

А на цьому пагорбі, позначеному дивним запустінням недалеко від центру столиці, вели угору білі сходи, десь коло семи, потім обривалися і, здається, починалися знову.

Якийсь невиразний спогад ворухнувся в Яконові при вигляді цих білих східців у горі. Дивуючися, він пішов по них, а потім по збитому шлаковому пересипові вище них і знову по східцях. Сходи вели до будови, що бовваніла вгорі — її трудно було вирізнити в темряві — будови дивної форми, що видавалася одночас зруйнованою й уцілілою.

Може, ця руїна — наслідок скинутих бомб? Але таких місць у Москві не лишали. Яка ж то сила довела тут усе до розрухи?

Кам'яна площадка відділяла одну групу східців од наступної. Тепер великі уламки каміння лежали на сходах, заважаючи йти, а самі сходи вели до будови відтинками, що нагадувало церковну паперть.

Вели до широких залізних дверей, закритих наглухо і по коліна завалених злежаною щебінкою.

Так! Так! Разючий спогад пронизав Яконова. Він озирнувся. Промічена низкою ліхтарів, далеко внизу крутилася ріка, дивно знайомою лукою ринучи під міст і далі до Кремля.

Але дзвіниця? Її немає. Чи оці купи каміння — дзвіниця?

Яконову приском сипнуло в очі. Він зажмурився.

Поволі сів на кам'яні уламки, що завалили паперть.

Двадцять два роки тому на оцьому самому місці він стояв з дівчиною, яку звали Агнія.

23. ЦЕРКВА ІОАНА ПРЕДТЕЧІ

Він промовив імення — Агнія, і вітерець зовсім інших, забутих відчуттів овівяв його тіло, сите благами.

Йому тоді було двадцять шість, їй — двадцять один.

Та дівчина була відкілясь не з землі. На лихо для себе вона була вразлива і вимоглива понад ту міру, що дозволяє людині жити. Брови й ніздрі їй інколи так тріпотіли при розмові, буцім вона збиралася на них полетіти. Ніхто й ніколи не говорив Яконову стільки суворих слів, не картав його так за вчинки, ніби цілком звичайні, — вона ж напрочуд вбачала у тих вчинках нищів, неспляхетність. І що більше вона відкривала в Антонові вад, то більше він тягнувся до неї, так дивно.

А сперечатися з нею треба було обережно. Тендітна, стомлювалась вона, сходячи на гору, бігаючи, навіть жваво розмовляючи. І легко ображалася.

А от знаходила в собі цілими днями гуляти в лісі. Правда, наперекір всякому уявленню про міську дівчину в лісі, — ніколи не брала з собою книжки: книжка заважала б їй, відволікаючи увагу від лісу. Вона просто блукала там і сиділа, власним розумом доходячи лісових таємниць. Коли Антон ходив з нею разом, його вражала її спостережливість: то — чому стовбурець берези прихилився до землі, то — як міняється ввечері колір лісової трави. Нічого подібного він сам не помічав: ліс і ліс, повітря хороше, зелено. Навіть у Тургенєва вона пропускала описи природи: вони ранили її своєю поверховістю.

Лісовий Струмочок — називав її Яконов літом двадцять сьомого року, яке вони провели на сусідніх дачах. Вони разом виходили й приходили, і кожному стрічному виглядали як заручені.

Але дуже далеко було від цього насправді.

Агнія не була ні гарна, ні негарна з себе. Обличчя їй часто мінялося: то в принадно-миловидній усмішці, то в похмуро-непривабливій скупченості. Зросту вона була вище середнього, але вузенька, тендітна, а хода — така легка, мов би Агнія зовсім не потребувала ступати на землю. І хоч Антон був уже досить досвідчений і цінував у жіночому тілі вагому

плоть, та чимось, не тілом, вабила його й Агнія — і, звикнувши, він переконав себе, що як жінка вона йому також подобається, що вона розвинеться.

Однак, залюбки поділяючи з Антоном довгі літні дні, заходячи з ним багато верст у зелену глибину, лежачи поруч на галявах, — вона дуже неохоче дозволяла взяти себе під руку, питала: «Нащо воно?» і пробувала звільнитися. То не була сором'язливість перед людьми: вертаючися в дачний виселок, вона поступалася його гордості і покірливо йшла під руку.

Розміркувавши собі, що він її любить, Антон освідчився в коханні — припав до її колін на лісовій галявці. Глибока тута охопила Агнію. «Як сумно, — говорила вона, — Мені здається, що я тебе обдурюю. Я не маю чого відповісти. Я нічого не відчуваю. Мені навіть жити не хочеться. Ти розумний і блискучий, я мусіла б тільки радіти, а мені жити не хочеться...».

Вона так говорила, а кожного ранку тривожно видивлялася, чи немає, бува, зміни в його обличчі, у його ставленні.

Вона так говорила, та говорила й інакше: «У Москві багато дівчат. Восени ти познайомишся з вродливою і мене розлюбиш».

Вона дозволяла обнімати себе і навіть цілувати, та її уста й руки були при тому як неживі. «Як тяжко! — мучилася вона. — Я вірила, що кохання — то зшестя вогненного янгола. І ось ти мене любиш, і мені ніколи не стрінути кращого за тебе — а мені чогось не радісно, зовсім не хочеться жити».

Були в ній якісь залишки дитинності. Вона страхалася таємниць, що поєднують чоловіка та жінку в подружжі, і ослабим голосом питала у нього: «А без того не можна?» «Алеж це зовсім, зовсім не головне! — надхненно відповідав їй Антон. — Це лише доповнює наше духовне єднання!» І тоді вперше її уста злегка ворухнулися в поцілункові, і вона промовила: «Спасибі тобі. Бо інакше для чого було б і жити. Мені здається, я вже починаю тебе любити. Я постараюся неодмінно тебе полюбити».

Тієї ж осені під вечір вони бродили вуличками поблизу Таганської площі, і Агнія озвалася своїм тихим лісовим голосом, який трудно розчути серед міського гуркоту:

— Хочеш, я покажу тобі одне з найкрасивіших місць у Москві?

І підвела до огорожі маленької кам'яної церкви, пофарбованої в білий та червоний колір і поверненої олтарем у криву безіменну вуличку. За огорожею було тісно, слалася тільки навколо церковці вузьенька доріжка для хресного ходу, аби мали місце йти поруч священник та диякон. Крізь ґратчасті віконця мріло у глибині мирне полум'я олтарних свічок та кольорових лампадок. І тут же, в кутку огорожі, ріс великий старезний дуб, він був вищий за церкву, його віти,

уже пожовклі, обтіняли і купол, і вуличку, і тому церква видавалася зовсім крихітною.

— Це церква Іоана Предтечі, — пояснила Агнія.

— Але не найкраще місце в Москві.

— А почекай.

Вона провела його між стовпами хвіртки. На камінних плитах двору лежали жовті й жовтогарячі дубові листки. Мало не в затінку того ж таки дуба стояла староденна шатрова дзвіничка. Вона та ще прицерковна хатка за огорожею заступали сонце, що було вже на вечірньому пружі. У настіж відчинених двійчатих дверях північного притвору зігнулася жебрачка й хрестилася на золотаво-світлу мелодію вечірні, що линула зсередини.

— «Бі же церков та вельми чудна красотою і світлостю...» — майже прошепотіла Агнія, тулячися плечем до його плеча.

— Якого вона віку?

— Тобі неодмінно вік? А без віку? Хіба не хороша?

— Хороша, звичайно, але не...

— Так глянь! — вивільнившись з-під його ліктя, схопивши випростаною рукою його долоню, Агнія хутко потягла Антона далі — до паперти головного входу, вийшла з затінку в соняшний потік заходу і сіла на невисокий кам'яний парапет, там, де вривалася огорожа і починався просвіт для воріт.

Антон ажнув. Вони мов би одразу вирвалися з тісняви міста і вийшли на крутогір'я з просторою відкритою долиною. Паперть головного входу крізь розрив парпету стікала на довгі білокам'яні сходи, що багатьома хіднями, розділеними площадками, спускалися по схилу гори до самої Москви-ріки. Ріка горіла на сонці. Ліворуч лежало Замоскворіччя, осліплюючи жовтим блиском шиб; просто — диміли у західне небо чорні труби МОГЕС'у; майже під ногами вливалася у Москву-ріку лискуча Яуза; праворуч за нею простягся Виховний Будинок, за ним височіли різьблені контури Кремлю, а ген-ген палахкотіли на сонці п'ять яро-золотих бань храму Христа Спасителя.

— І в цьому золотому сяйві Агнія, загорнута у жовтий шаль — і теж виглядаючи золотою, — сиділа, мружачися на сонце.

— Так! Це — Москва! — захоплено вигукнув Антон.

— Як уміли колись російські люди вибирати місця для церков, для монастирів! — говорила Агнія уриваним голосом. — Я от їздила по Волзі, по Оці, скрізь їх будовано саме так — у найвеличніших місцях.

— Так, це — Москва! — повторював Антон.

— Але вона *зникає*, Антоне, — прошепотіла Агнія. — Москва — *зникає*!..

— Нікуди вона не *зникає*! Вигадки.

— Цю церкву знесуть, Антоне, — стояла на своєму Агнія.

— Звідки тобі відомо, що знесуть? — розсердився він. — Це художня пам'ятка, її залишать. — Він дивився на крихітну шатрову дзвіничку, у прорізи якої, до дзвонів, заглядало гілля дуба.

— Знесуть! — переконано пророкувала Агнія, сидючи й далі непорушно в жовтому світлі і в жовтому шалі.

Агнію в родині не тільки ніхто не виховував вірити в Бога, ба навпаки: мати її й бабуся в ті роки, коли обов'язково було ходити в церкву — не ходили, не постили, не говорили, фиркали на попів і всюди висміювали релігію, що так мирно уживалася з кріпацьким рабством. Бабуся, мати й тітки Агнії мали власне тверде сповідання: завжди бути по боці тих, кого тиснуть, кого ловлять, кого женуть, кого переслідує влада. Бабусю знали, здається, усі московські народовольці, бо вона прихищала їх у себе і помагала, чим лише могла. Дочки її вдалися в неї і переховували підпільників-есерів та соціал-демократів. А маленька Агнія завжди хвилювалася за зайчика, щоб у нього не вцілили, за коня, щоб його не пмагали. Та Агнія росла — і несподівано для старших це вилилося в ній у думку, що вона — за церкву, тому що церкву начебто *гнітять*.

Чи вона там справді увірувала в Бога, чи змушувала себе вірити, але наполягала, що *тепер* було б нищістю уникати церкви, і, на жах матері й бабусі, стала туди учащати і так мимоволі набирала замилювання у відправах.

— Та з чого ти взяла, що її гнітять? — дивувався Антон. — Дзвонити у дзвони їм не заважають, проскурки пекти не заважають, хресний хід — будь ласка, а в місті та в школі їм і робити нічого.

— Звичайно гнітять, — перечила Агнія, як завжди тихо, незручно. — Раз на неї говорять і друкують, що кому заманеться, а виправдуватися не дають, майно вівтарне опісують, священників засилають — хіба то не гніт?

— Де ти бачила, що засилають?

— Цього на вулиці не побачиш.

— І навіть, якщо гнітять! — напосідав Антон. — Її гнітять десять років, а вона гнітила? Десять віків!

— Я тоді не жила, — стинала вузькими плечима Агнія. — Я живу тепер... Я бачу, що за мого життя.

— Алеж треба знати історію! Незнання — не виправдання! Ти ніколи не замислювалася — як зуміла наша церква перетривати двісті п'ятдесят років татарської навали?

— Виходить, глибока була віра? — догадувалася вона. — Виходить, православ'я було духово сильнішим за мусульманство?.. — вона запитувала, не твердила.

— Вигадько ти! Хіба *душею* своєю наша країна була колинебудь християнською? Хіба в ній протягом тисячі років устрою дійсно прощали напасників? і любили ненавид-

ників? Церква наша вижила тому, що після навали митрополит Кирило першим з русичів пішов на поклін до хана просити охоронну грамоту для духівництва. Татарським мечем! — ось чим російське духівництво огородило свої землі, холопів і богослужби! І, коли хочеш, митрополит Кирило мав рацію, реальний політик. Так і треба. Лише так і беруть верх.

Коли на Агнію натискали, вона не сперечалася. Вона з якимось новим недомислом дивилася на нареченого.

— Ось на чому збудовані оті красиві церкви з таким вдалим вибором місця! — громив Антон. — На спалених розкольниках! На закатованих нагаями сектантах! Найшла, кого пожаліти — церкву гнітять!..

Він сів поруч неї на зігрітий камінь парасету:

— І взагалі ти несправедлива до більшовиків. Ти не завдала собі труда прочитати їхні великі книги. До світової культури вони ставляться дуже бережно. Вони за те, щоб не було сваволі людини над людиною, а було б царство розуму. А головне — вони за рівність. Уяви: всезагальна, повна і цілковита рівність. Ніхто не матиме привілеїв перед іншими, ніхто не матиме переваги ні у прибутках, ні у становищі. Хіба є щось привабливіше від такого суспільства? Хіба воно не варте жертв?

(Окрім привабливості суспільства, Антон мав таке походження, що треба було якнайшвидше і якнайзручніше пристати, поки не пізно).

— А цією манірністю ти тільки сама собі закриєш дорогу до інституту. І взагалі чи багато важить твій протест? Що ти в силі зробити?

— А що може жінка взагалі? — Її тоненькі кіски (ніхто вже у ті роки не носив кіс, усі стригли, вона ж носила з духу противенства, хоч вони їй і не личили), її кіски розлетілися, одна на груди, друга за спину. — Жінки тільки й здібні, що відвертати чоловіка від великого вчинку. Навіть такі, як Наташа Ростова. Я її страх не люблю.

— За що? — вражено запитав Антон.

— За те, що П'єра не пустила в декабристи! — і слабенький голос їй знов заломився.

З отаких от несподіванок була вона вся.

Прозорий жовтий шаль її обвис за плечима на звільнених напівспущених ліктях і був як тоненькі золоті крила.

Антон обома долонями охопив її лікоть, немов боячися полати.

— А ти? Пустила б?

— Так, — просто мовила Агнія.

А в тім, він не бачив перед собою подвигу, на котрий його треба було б пускати. Життя його клекотіло, робота була цікава і вела все вгору та вгору.

Повз них проходили, хрестячися на відчинені двері церкви, припізнілі богомільці, що бралися по сходах з на-

бережної. Входячи за огорожу, чоловіки скидали кашкети. Проте, чоловіків було помітно менше і не було молодих.

— Ти не боїшся, що тебе помітять біля церкви? — без насміху запитала Агнія, але вийшов насміх.

Дійсно вже починалися роки, коли бути поміченим біля церкви кимось із співробітників ставало небезпечно. І Антон таки почував себе тут занадто навидності.

— Бережися, Агніе, — з ноткою подратованости напомуляв він її. — Нове треба вміти вчасно і розпізнати, а хто не розпізнає — відстане безнадійно. Ти тому потяглася до церкви, що тут кадять твоєму небажанню жити. Слід тобі, нарешті, струснутися, змусити себе зацікавитися, ну, хай би процесом життя, якщо хочеш.

Агнія поникла. Безвільно обвисла її рука з золотим перстеником Антона. Постать дівчини здавалася кістлявою і занадто вже худю.

— Звичайно, звичайно, — слабким голосом погоджувалась вона. — Інколи я так ясно усвідомлюю, що жити мені дуже трудно, зовсім не хочеться. Такі як я — ми зайві на світі...

У нього защеміло всередині. Вона робила усе можливе, щоб не звабити його. Мужність виконати обіцянку — одружитися з Агнією слабла в ньому.

Вона звела на нього запитливий погляд без усміху.

«І негарна вона все таки», — подумав Антон.

— Напевно тебе чекає слава, успіхи, стійкий добробут, — мовила вона сумно. — Та чи будеш ти *щасливий*, Антоне? .. Побережися і ти. Захоплені *процесом життя*, ми губимо... губимо... ну, як це пояснити... — Вона терла пучку об пучку, шукаючи слово. Муки шукання болісним усміхом відбилися на її обличчі. — Ось дзвін оддзвонив, звуки співучі одлетіли, і вже їх не повернути, а в них же вся музика. Розумієш? ..

Вона таки умовила його зайти до середини. Під масивним склепінням кільцева галерія з віконцями, огратованими в староруському стилі, обручем ішла навколо церкви. Низька розіпнута арка вела з галерії під неф серединного храмика. Крізь віконечка в куполі призахідне сонце заливало церковцю світлом, розходилося золотим ряботинням по верхній частині іконостасу й мозаїчному образу Саваофа.

Молільників було мало. Агнія поставила тоненьку свічку на великому мідному стовпі і стояла строго, майже не хрестячись, руки притиснувши до грудей, надхненно дивлячися поперед себе. І розсіяне світло заходу і жовтогарячі відблиски свічок вернули лицям Агнії життя й тепло.

Було два дні перед Різдом Богородиці, і читали довгий канон їй. Канон був невичерпно промовистий, водоспадом лилися атрибути й епітети діви Марії, — і вперше Яков зрозумів екстазу та поезію цього моління. Канон написав не бездушний церковний читайло, а безвісний великий поет,

полонений монастирем; і спонукував його не скороминущий шал чоловіка до жіночого тіла, а оте вище захоплення, котре здатна викликати у нас жінка.

...Яконов прийшов до пам'яті. Забруднюючи шкіряне пальто, він сидів на купі гострорезбих уламків на паперті церкви Іоана Предтечі.

Так, безглуздо зруйнували шатрову дзвіничку й по-вивертали сходи, що вели до ріки. Тяжко було повірити, що той соняшний вечір і оцей грудневий світанок минали на тих самих метрах московської землі. Але все таким же далеким був краєвид з гори, і були ті самі вигини ріки, повторені останніми ліхтарями.

...Незабаром по тому він поїхав у закордонне відрядження. А коли повернувся, йому дали написати або майже тільки підписати газетну статтю про загнівання Заходу, його суспільства, моралі, культури, про бідування там інтелігенції, про неможливість розвитку науки. Це була не цілком-вита правда, але начебто і не брехня. Такі факти траплялися, хоч і не тільки такі. Вагання з боку Яконова могли викликати підозру, заплямувати його репутацію. Та й кому, власне, могла пошкодити така замітка?

Її надрукували.

Агнія поштовою бандероллю вернула йому перстень, прив'язавши ниточкою папірець: «Митрополиту Кирилові».

І він відчув полетшу.

...Він підвівся і, дотягнувшись до ґратчастого віконця галерії, зазирнув усередину. Звідти війнуло духом вогкої цегли, холодом і тліном. Неясно вимальовувалося перед очима, що і всередині — купи битого каміння й сміття.

Яконов одхилився од віконця і, відчувши перебої серця, припав до косяка іржавих залізних дверей, що їх не відкривали багато літ.

Крижаним тягарем навалилася на нього знову погроза Абакумова.

Яконов був на вершині лозірної влади. Він носив високі чини могутнього міністерства. Він був розумний, талановитий — і його знали як розумного й талановитого. Дома чекала на нього кохана дружина. Рожевоцокі, спали в ліжечках його діти. З високих у старому московському будинку кімнат з бальконом складалася його чудова квартира. Вимірювалася тисячами його місячна зарплата. Персональна «Победа» чекала його телефонного дзвінка. А він стояв, припавши ліктями до мертвого каменю, і жити йому не хотілося. І так безнадійно було в нього на душі, що не мав він сили поворухнути ні рукою, ні ногою.

Світало.

Святковою чистотою дихало приморожене повітря. Розкішний волохатий іней заупиив широченний пеньок зрубного дуба, карнизи недоруйнованої церкви, візерунки її вікон, дроти, що тяглися до сусіднього будиночка, і верхівку кружного паркана навколо будівництва майбутнього хмаросага.

24. ПИЛЯННЯ ДРОВ

Світало.

Щедрий княжий іней заупиив стовпи *зони та передзонника*, в двадцять ниток переплетений, у тисячі зірок загнутий колючий дріт, нахилий дах дозірної вежі і нескошений бур'ян на пустирі за дротом.

Дмитро Сологдін нічим не затуманеними очима споглядав оте диво й милувався. Він стояв обіч козел для пиляння дров. Мав на собі тілогрійку поверх синього комбінезона, а голова з першою сивиною у волоссі була без шапки. Він був нікчемний безправний раб. Він сидів уже дванадцять років, а що дістав повторний таборовий строк, то кінця тюрми для нього не передбачалося. Його дружина зсушила молодість у марнім чеканні. Щоб її не звільнили з теперішньої роботи — а її вже звільняли з багатьох — вона збрехала, що чоловіка у неї взагалі немає, і припинила з ним листування. Свого єдиного сина Сологдін ніколи не бачив: коли його забирали до в'язниці, дружина була вагітна. Сологдін пройшов чердинські ліси, воркутські рудні, два слідства — півроку і рік, з безсонням, вимотуванням сили та соків тіла. І його ім'я, і його майбутнє було давно затоптане в болото. Гаразд його складався з приношених ватяних штанів, що зберігалися в каптьорці на випадок гірших часів. Грошей він одержував на місяць тридцять карбованців, і то не готівкою. Дихати свіжим повітрям він міг лише в певні години, визначені тюремним начальством.

Та нерушимий спокій панував у його душі. Блищали очі, мов у молодика. Розхрістані на морозці груди движили повнотою буття.

Зведені під слідством на сухі мотузочки, знов нарости й набубнявіли його м'язи і просили руху. Тому він з доброї волі і без жодної винагороди виходив кожного ранку пиляти й рубати дрова для тюрмної кухні.

З-поза рогу, від прогулянкового двору і окремо поставленої однопверхової будови «тюрмного штабу», з'явився Нержин. Він ішов у незастебненому комбінезоні, в недбало накинутій на плечі тілогрійці, з казенним (і тому до квадратності коротким) рушником на шиї.

— Доброго ранку, — уривисто привітався він, а сам роздягався на ходу, зовсім скинув комбінезон і стягнув натільну сорочку.

— Глібонько, ти з глузду з'їхав? Де ти побачив сніг?

— Ось, — буркнув похмуро Нержин, вилазячи на верх погребка. Там лежав обрідно-голчатий пужкий незайманий настил не то снігу, не то інею, і, збираючи його пригорщами, Нержин став завзято натирати собі груди, спину і боки. Він цілу зиму обтирався снігом до пояса, дарма що наглядачі, коли траплялися поблизу, перешкоджали.

— Ну, — озвався Нержин, — не угодив я Антонові. По-ставився до Сімки, як до «трупа п'яниці під мавринським парканом». Окрім того вчора вечором він запропонував мені перейти у криптографічну групу, а я відмовився.

Сологдін ворухнувся головою, усміхнувся. А коли усміхався, між його світлорусими, ледь сивуватими чепурно підстриженими вусами і такою ж борідкою блищали перли округло-продовгастих, здорових, незачеплених псуванням, але зовнішньою силою пробраних зубів:

— Ти поводишся не як розчислювач, а як пійт. — Нержин не здивувався. Це була одна з відомих химер Сологдіна: говорити так званою Мовою Граничної Ясности, не вживаючи *пташиних*, себто чужомовних слів. Чи він забавлявся, чи справді вірив у цю вигадку, не можна було зрозуміти, але дуже старанно, часами влучно, часами незграбно, він викручувався, намагаючись уникати в мові навіть найконечніших для нього слів, приміром, «інженер» та «метал». Навіть у службових розмовах і навіть з начальством він тримався цієї лінії і змушував інколи почекаати, заки придумає слово.

Це було б неможливо, якби Сологдін старався вислужитися, потрапити на важливішу роботу, дістати підвищену категорію харчування. Та якраз навпаки — Сологдін всіляко уникав звертати на себе увагу начальства і нехтував його милістю.

Так він уславився на шарапці між зеками як загально-визнаний, безсумнівний і безнадійний *дивак*.

Дивацтва за ним було багато. І ніколи не щастило пришпилити його і зрозуміти толком: — чи то він поважно, а чи глузує. Коли йому дорікали абсурдністю, він дзвінко реготав: «Нудно живете, панове! Не можуть усі думати на один копил. Що нас чекає? Утихнуть суперечки, зникне обмін думками. Світом занудиш!»

І саме слово «панове», замість «товариші», вживав він начебто через те, що дванадцять років уже не був на волі і не пригадує, як там.

Напівроздягнений Нержин дотирав себе рушником.

— Ех, — сказав він невесело. — Я з прикрістю помічаю, що Льовка має рацію, скептика з мене не вийшло. На події хочеться — впливати.

І натягнувши малувату сорочку, зачав просувати руки в комбінезон.

Сологдін стояв, прихилившись до козел, картинно склавши руки на грудях.

— То добре, мій друже. Твій посилений сумнів — (Мовою Позірної Ясности це звичайно називали «скептицизм») — мусів же колись облущитися. Ти вже не хлопчик — (він був на п'ять літ молодший за Сологдіна) — і повинен духово визначитися, збагнути співвідношення добра і зла в людському житті. Ніде не зробиш того краще, як у в'язниці.

Слова Сологдіна звучали піднесено, але Нержин якось не виявив наміру тут таки і вдатися у великі правічні закони добра і зла. Мокруватий куций вафляний рушник він повісив собі на шию, немов кашне, нахлобучив на голову стару фронтову офіцерську шапку, що вже розлазилася на швах, вдягнув тілогрійку. Зідхнув:

— Тільки те ми і знаємо, що нічого не знаємо.

Узяв пилку підмайстерок Сократів і другою рукою протягнув Сологдіну.

Їх проймало вже холодком, і вони весело заходилися пиляти. Нержин прокинувся ниньки з поганим настроєм і думав зараз, що табори тільки в перший рік могли його приголомшити, що тепер він іншим духом дихає, що не лізтиме в *придурки*, не страхатиметься *загальних*, — а буде неквапно, звідавши життєві глибини, виходити на вранішній розвід у тілогрійці, забрудненій глиною чи мазутом, і витривало тягтиме цілий дванадцятигодинний день — і так усі п'ять років, що лишилися до кінця строку. П'ять років — не десять. П'ять років вижити можна.

І ще він думав про Сологдіна, що засвоїв дещо від його неметушливого розуміння життя; що саме Сологдін дав йому перший поштовх замислитися над тим, що людині не слід розглядати тюрму лише як прокляття, а ще як і благословіння.

Так він роздумував, тягнучи до себе пилку. І ніяк би не міг припустити, що напарник його, тягнучи пилку у свій бік, думав зараз про тюрму як про чистісіньке прокляття, з-під котрого треба ж таки колись вирватися.

Сологдін думав зараз про той великий здобуток, що обіцяв йому волю, якого він потайки досягнув останніми місяцями, а особливо тижнями, у своїй інженерській роботі; про оцінку своєї праці, що її мав вислухати після сніданку, і зміст якої передбачав наперед. З буйною гордістю думав зараз Сологдін про свій мозок, виснажений стількома роками то слідства, то таборового голоду, стільки літ позбавлений фосфору, а все таки спроможний розв'язати складну задачу!

І ще він думав про безперечно недалекий від'їзд Нержина, раз він так необачно говорив з Антоном.

А вони все пиляли й пиляли. Тіла їхні розігрілися, обличчя пашіли жаром, тілогрійки було кинуто на берв'єння, чималенька купа кругляків виросла біля козел.

— Може, досить? — запитав Нержин. — Чи й переколемо.

— Спочиньмо, — погодився Сологдін, відставляючи пилку, аж задзвеніло прогнуте полотно.

Обидва поскидали шапки. З густої чуприни Нержина і рідкуватої Сологдіна пішла пара. Вдихали глибоко. Повітря наче досягало найпритхліші куточки їхнього нутра.

— Якщо тебе небавом відправлять у табір, що чекає твою роботу з Дієписання? (це означало — з історії).

— Та що? Зо мною і тут не панькалися. Переховування єдиного рядка запису грозить мені казематом і там, і тут. Доступу до громадської книгозбірні я й тут не маю, а до архівів мене, певно, й до смерти не допустять. Якщо ж говорити про чистий папір, то соснова кора чи береста знайдеться і в тайзі. А переваги моєї від мене жоден шпит не відбере: горе, що я сам пережив і бачу на інших, мені підкаже не один здогад про історію, га? Як ти гадаєш?

— Чу-до-во!! — голосно видихаючи, покликнув Сологдін. — У тій первинній сфері, в котрій розвивається думка...

— «Сфера» — пташине слово, — нагадав Нержин.

— Пробач, — осікся Сологдін. — Бачиш, який я невинахідливий. У тій первинній *окблї* — думка!! — первісна сильна думка визначає успіх кожної справи! І як живе дерево, вона дарує плід лише природно розвиваючись. Книги та чужі міркування — це ножичі, що врізають життя думки. Думку треба спершу найти самому! — а пізніше можна звірити її з книгою. Ти дуже виріс! Дуже виріс, я навіть не сподівався.

Ставало холоднувати. Знявши шапку з остріжка козел, Сологдін надів її. Надів шапку і Нержин. Його підлестило почуте, але він намагався не дати похвалі вдарити в голову.

А Сологдін не вмовкав:

— Тепер, Глібчику, коли твій від'їзд може застукати зненацька, треба мені поспішити поділитися з тобою деякими своїми правилами. Вони можуть стати тобі в пригоді. Певна річ, мені дуже заважатиме моя недорікуватість, мій слабкий розум...

О, це було в стилі Сологдіна! Перше ніж блиснути думкою, він самоприбіднювався.

— ...Твоя ненадійна пам'ять, — пришвидшував і пособляв Нержин. — І те, що ти взагалі «вмістилище помилок».

— Так-так, власне, — Сологдін показав, усміхаючися, продовгасто-заокруглені білі зуби. — Отож знаючи свою недосконалість, я впродовж багатьох тюремних літ виробляв для себе ці правила, що залізним обручем скріплюють волю. Ці правила — мов би *загальний огляд шляхів підступу* до роботи («методика», звикло переклав Нержин з Мови Граничної на Мову Позірної Ясности). — Це шляхи витворення робочої єдності: єдності мети, виконавця і його праці.

Вони накинули тілогрійки.

— Так от, коли хочеш, я щоранку розповідатиму тобі звідти якісь твердження.

— Звичайно, Дмитрику! Давай.

Нержин сів на купу кругляків, Сологдін незручно пригнувся на козлах.

— Ось, наприклад: як ставитися до труднощів?

— Не занепадати духом?

— Цього мало.

Попри Нержина Сологдін дивився на зону, на невисокі густі чагарі, геть запущені інеем і ледь пройняті непевною рожевістю сходу: сонце ваталося, виглянути чи ні. Обличчя Сологдіна зосереджене, худорляве з білявою зачучерявленою борідкою й короткими білявими вусами, крило у собі щось староруське і нагадувало лик Олександра Невського.

— Як ставитися до труднощів? — провіщав він. — У царині невідомого труднощі слід розглядати як захований скарб. Переважно: чим трудніше, тим корисніше. Не так цінно, якщо труднощі виникають у твоїй боротьбі з самим собою. Але якщо труднощі постають із збільшення спротиву речі — *це прекрасно!* — гей би рожева зоря сковзнула по розшарілому обличчю Олександра Невського, несучи в собі відблиск прекрасних, як сонце, труднощів. — Найвіддячливіша путь дослідження: «найбільший зовнішній спротив при найменшому внутрішньому». Невдачі слід розглядати як конечність дальшого прикладання зусиль і скупчення волі. А якщо зусиль *уже* було прикладено чимало — тим *більше* радости від невдач! Бо, виходить, наш заступ ударив у залізну скриню скарбу. Любуюзати збільшені труднощі цінно ще тим, що у невдачах *росте виконавець*, співмірно до труднощів, на які наразився!

— Здорово! Сильно! — відіззався Нержин з кругляків.

— Тепер слухай: правило останніх вершків! Ділянка останніх вершків! — на Мові Граничної Ясности відразу зрозуміло, що це таке. Роботу вже майже закінчено, мету майже осягнено, все начебто виконано і вивершено, але *якість* речі — не зовсім *та!* Потрібні доробки, може навіть додаткові дослідження. У цю хвилину втоми й самозадоволення особливо спокусливо кинути роботу, так і не дотягнувши до вершини якості. Праця в ділянці останніх вершків дуже-дуже складна, але й особливо цінна, бо виконується найдосконалішими засобами! Правило останніх вершків у тому й полягає, щоб не відмовитися від цієї праці! І не відкладати її, бо інакше лад думок виконавця вийде з ділянки останніх вершків! І не шкодувати часу на неї, знаючи, що мета завжди — не в найскорішому закінченні, а в осягненні досконалості!!

— Хо-ро-ше! — прошепотів Нержин.

Саме в цю мить біля штабу спецтюрми майнула в шинелі підтягнута постать її начальника підполковника Климентьєва.

— Глібчику, — здивувався Сологдін. — Не вірю своїм очам! Климентіядіс? — (То був рік, коли газети багато писали про грецьких в'язнів, що телеграфували з камер у всі

парляменти і в ООН про своє бідкування. На шарахці, де арештанти навіть дружинам і навіть листівки могли писати не завжди, не говорячи про іноземні парламенти, ввійшло у звичку переробляти прізвиська тюремних начальників на грецький лад — Мишїнопуло, Климентїадїс, Шикїніді). — Чого Климентїадїс у неділю?

— Хіба не знаєш? Шість осіб на побачення їдуть.

Нержину нагадали про це, і його душу, просвітлілу під час ранішніх дров, знову залило огірчення. Майже рік проминув од останнього побачення, вісім місяців — відколи він подав заяву, — а йому і не відмовляли, і не дозволяли. Нержин, завдяки зосередженому внутрішньому життю, був вільний від заздрости: ні платня, ні харчування інших, достойніших зеків, не каламутили його спокою. Але свідомість несправедливости з побаченнями, що дехто їздить кожні два місяці, а його вразлива тендітна дружина зідхаючи блукає під фортечними мурами тюрем — ця свідомість краjala йому серце.

А до того ж сьогодні був день його народження.

— Їдуть? Е-ех... — так само гірко позаздрив і Сологдін. — Стукачів возять щомісяця, а мені мою Ніночку не побачити тепер ніколи...

(Сологдін не вживав виразу «до кінця строку», бо скуштував неборака, що строкові може не бути кінця).

Він спостерігав, як Климентьев, постоявши з Наделашином, увійшов у штаб.

І раптом скоромовкою заговорив:

— Глібе! Адже твоя дружина знає мою. Якщо поїдеш на побачення, постарайся попросити Надю, щоб вона розшукала Ніночку і переказала їй про мене лише три слова: (він глянув на небо): любить! вірить у неї! надіється!

— Та не дали мені побачення, що з тобою? — роздосадувався Нержин, приміряючися розполовинити кругляк.

— А поглянь!

Нержин озирнувся. Младшина простував до них і здалеку манив його пальцем. Випустивши сокиру, з коротким брязкотом зваливши на землю прихилену шилку, Гліб побіг, мов той хлоп'як.

Сологдін простежив поки младшина завів Нержина до штабу, потім поставив кругляк на попа і з такою люттю розмахнувся, що не тільки розколов його на дві плахи, а ще й увігнав сокиру в землю.

А втім, сокира була казенна.

29. ЗЛІТАЮЧИ ПІД СТЕЛЮ

Відомий на багатьох шарахках старик професор математики Челнов, що писав у графі «національність» не «росіянин», а зек, і кінчав до 1950 року вісімнадцятий рік ув'язнення,

пройшовся вістрям свого олівця по багатьох технічних винаходах від прямолінійного казана до реактивного двигуна, а у декотрі з них уклав і душу.

Однако, професор Челнов запевняв, що вираз отой — «вкладати душу», мусить вживатися обачно, що тільки зек напевне має безсмертну душу, а *вольняшці* часом її буває, за суетою, відмовлено. У дружній зеківській розмові над мискою простиглої баланди чи над склянкою гарячого шоколаду Челнов не крився, що думку цю він запозичив у П'єра Безухова. Коли французький солдат не пустив П'єра через дорогу, відомо, що П'єр розреготався: — «Ха-ха! Не пустив мене солдат. Кого — мене? Мою безсмертну душу не пустив!»

На шарапці Маврино професор Челнов був єдиним зеком, якому дозволили не вдягати конбінезона (у цій справі звертались особисто до Абакумова). Головна підстава для такої вільності полягала в тому, що Челнов не був постійний зек шарапки Маврино, а зек переїжджий: у минулому член-кореспондент Академії наук і директор Математичного інституту, він перебував у особливому розпорядженні Берії, і його перекидали кожного разу на ту шарапку, де виникала найневідкладніша математична проблема. Він знаходив загальне рішення, вказував методи розрахунку, і його переводили далі.

Свободою вибирати одіж професор Челнов проте не скористався як звичайні марнослава люди: костюм він надів недорогий, і навіть піджак та штани були різного кольору; ноги взував у валянки; на голову, де збереглося сиве, дуже ріденьке волосся, натягував якусь плетену вовняну шапочку, не то лещетарську, не то дівчаку; та особливо вирізняв його двічі обтулений навколо спини й плечей кумедний вовняний плед, теж трохи схожий на теплу жіночу хустку.

Однак і плед той і ту шапочку Челнов умів носити так, що вони робили його постать не смішною, а величавою. Довгий овал його обличчя, гострий профіль, владна манера розмовляти з тюремною адміністрацією та ще отой ледь блакитнавий полиск видвілих очей, притаманний лише абстрактному розумові, — все це надавало Челнову дивної схожості чи то з Декартом, чи то з котримось математиком епохи Відродження.

На шарапку Маврино Челнова прислали розробляти математичні засади абсолютного шифратора. У конструкторському бюро і собі шукали прикладної форми такого шифратора. Над цим працювали усі конструктори, крім Сологдіна.

Тільки не приїхавши з Інті на шарапку й оглянувшись, Сологдін відразу заявив усім, що пам'ять його ослабла від довгого голодування, здібності притупилися, та й від народження обмежені, і виконувати він здатний хіба лише підсобну роботу. Так сміливо міг він зіграти тому, що на Інті був не на загальних роботах, а на добрій інженерній посаді і не боявся туди вернутися.

Його, проте, не відіслали, як могло статися, — залишили на пробу. З головного річиза роботи, де панували напруження, поспіх, нервовість, Сологдін таким чином виплив у тихий бічний рукав. Там не було йому шани, але й докору не було, начальство контролювало його слабо, він мав удосталь вільного часу і — безнаглядно, криючись, вечорами, — почав на власний розсуд опрацьовувати конструкцію абсолютного шифратора.

Він вважав, що великі ідеї може породити лише спалах самотнього розуму.

І дійсно, за останні півроку він знайшов таке рішення, котре ніяк не давалося десятком інженерам, спеціально для того призначеним, що їх неугавно підганяли й шарпали. Два дні тому Сологдін дав свою роботу на перегляд професорові Челнову, — теж неофіційно. Зараз він ішов сходами поруч професора, шанобливо підтримуючи його під лікоть, серед натовпу зеків, чекаючи присуду своїй роботі.

Але Челнов ніколи не змішував працю і відпочинок.

Поки вони відміряли недалеко відстань коридорами й сходами, він і словом не обмовився про оцінку, якої жадібно очікував Сологдін, а усміхаючися розповідав про ранкову прогулянку з Левом Рубіном. Рубін читав Челнову свою поезію на біблійний сюжет. У ритміці вірша всього два-три зриви, є свіжа рима, наприклад «Озіріс — озорись» і взагалі вірш непоганий. Змістом це балада про те, як Мойсей сорок літ вів євреїв через пустелю, злиднених, спраглих, голодних, як народ божеволів і бунтувався, але правда була не по його боці, а по боці Мойсея, який знав, що кінець-кінцем вони прийдуть у землю обітовану. Рубін безперечно вистраждав цей вірш і вкладав у нього особливий зміст.

Що ж відповів Челнов?

Челнов звернув увагу Рубінову на географію Мойсеевого походу: від Нілу до Єрусалиму євреям аж ніяк не треба було йти більше чотирьох сот кілометрів, виходить, що, навіть відпочиваючи у суботи, вільно можна було дійти за три тижні! Отож, чи не слід припустити, що решту сорок років Мойсей не вів, а водив їх по Аравійській пустелі? А звідси — переоцінка...

Челнов працював у кімнаті, прозваній «Мозковий трест». То була затишна комірчина з одним вікном. З вікна видно було двір, де гуляли арештанти, і гайок столітніх лип, яких доля теж не помилювала, а вкrojла в зону, пильновану автоматним вогнем. Липи були так само в щедрому інеї, що окутав їхні високі видовжені верхів'я.

Каламутне біле небо окривало землю.

Челнов сів у тверде крісло з високою прямою спинкою, поправив плед, перекинутий з плеча на плече, розгорнув тези, написані на листку з бльокнота, взяв у руку довгий гостро підструганий олівець, що скидався на списа, строго

глянув на Сологдіна — і відразу тон жартівливої гутірки, яку вони щойно вели, став неприпустимий.

Немов величезні крила сплеснули і вдарили в маленькій кімнатці. Челнов говорив не довше як дві хвилини, але так стисло, що між думками його не було часу й дихнути.

Професор замислився, перегнув листок пополам і замовк.

А Сологдін склепив повіки, мов од яскравого світла, і так стояв, незрячий...

Ще після перших слів професора він відчув, як його опшпарило гарячою хвилею. А тепер плечем і боком налягав на лутку вікна, щоб чого доброго не злетіти під стелю на радіщах.

...Що міг він, чим був він перед *посадкою*? Хіба він був інженер? — хлопчак, найбільше захоплений своєю зовнішністю і посаджений на п'ять років суперником із ревнощів.

І були потім — Бутирки, Прісня, Севураллаг, Івдельлаг, Каргопольлаг...

Була внутрішньотаборова слідча тюрма, видовбана в горі.

Був *кум* — таборовий опер старший лейтенант Камишан, що одинадцять місяців христив його на другий строк, на нову десятку. Скільки дати на лагпункті повторних таборових строків — Камишан не озирався на розкладку управління, він арканив усіх, у кого строки були недостатні, хто тримався в таборі лише *Особливим розпорядженням* — до кінця війни. Він не ламав собі голови, шукаючи звинувачень. Хтось комусь оповів, що з Ермітажу картину продали на Захід — і обоє одержали по десять.

А там ще знову вплуталася жінка — медична сестра, зечка, до якої Камишан, рожевоощокій ставний серцеїд, приревнував Сологдіна. (Приревнував не дарма. Цю медсестру Сологдін і сьогодні згадував з такою відчутною вдячністю тіла, що почасти навіть не жалів, що через неї дістав строк).

Бити Камишан любив палицею, по губах, щоб сипалися зуби з кров'ю. Якщо приїздив у табір верхи (він добре тримався в сідлі) — того дня бив держалном нагайки.

А тривала війна. Навіть на волі все було на картки. А — в таборі? Ні, а — в Гірській Скрытці?

Нічого не підписав Сологдін, навчений попереднім слідством. Але дістав ще більше — десять. Прямо з суду його понесли в стаціонар. Він умирав. І вже ні хліба, ні каші, ні баланди не приймало його тіло, приречене на розпад.

Був день, коли його звалили на носили і потягли до моргу, розбивати голову великим дерев'яним молотом, перед тим, як відвезти в могильник. А він — поворухнувся...

І звідти! звідти! — о, сило оновлення життя! — крізь літа неволі, крізь літа роботи, крізь ітеерівський спокійний барак — куди він злетів? Як це сталося? Кому цей Декарт у дівочій шапочці говорить такі хвальні слова?..

...Челнов згорнув листок тез учетверо, увосьмеро.

— Як бачите, тут роботи ще вистачить, — додав він. — Але ця конструкція буде оптимальна з запропонованих. Вона принесе вам волю. І зняття судимости.

Челнов чомусь усміхнувся. Усміх був гострий і витончений, як і риси обличчя.

Усміх був звернений до самого себе. Йому, що зробив на різних шарапках у різні часи куди більше, ніж збирався зробити Сологдін, не грозила ні свобода, ні зняття судимости, та й судимости в нього не було зовсім: давно колись він висловився про Мудрого Батька, як про мерзенну гадину — і от вісімнадцятий рік сидів без присуду, без строку, без надії.

Сологдін розплющив блискучі блакитні очі, по-молодому випростався, промовив дещо театральню:

— Володимире Ерастовичу! Ви дали мені опертя і певність! Мені бракує слів, щоб подякувати вам за увагу. Я — ваш боржник!

Але неухважливий усміх уже блукав на його устах. Віддаючи Сологдіну рулон, професор згадав:

— Одначе, я винний перед вами. Ви просили, щоб Антон Миколайович не бачив цього рисунку. Але сталося так, що він зайшов у кімнату в мою відсутність, розгорнув за звичкою — і, звичайно, відразу збагнув, що до чого. Довелося зрадити ваше інкогніто...

Усміх зник із уст Сологдіна, він одразу спохмурнів.

— Це так істотне для вас? — подив Челнова супроводився ледь помітним порухом обличчя. — Але чому? На день раніше, на день пізніше...

Сологдін і сам був спантеличений. Він похнюпився. Справді, хіба не настала пора нести рисунок Антонові:

— Як вам сказати, Володимире Ерастовичу... Вам не здається, що тут є деяка моральна неясність?.. Адже це — не міст, не кран, не варстат. У цьому замовленні мало промислового, багато придворного. Коли я уявлю собі того *Замовця*, що візьме слухальце нашої установки... Ну, взагалі я працював покищо... для перевірки своїх сил. Для себе.

Він глянув прямо.

Для себе.

Цю форму роботи Челнов знав добре. Загалом то була найвища форма дослідництва.

— Але... в даних обставинах... чи це не завелика розкіш для вас?

Челнов дивився блідими спокійними очима.

Сологдін усміхнувся.

— Даруйте мені, — підтягнувся й направився він. — Це я тільки так, вголос подумав. Не докоряйте собі нічим. Я вам дякую і ще раз дякую!

Він шанобливо потримав безсилу ніжну руку Челнова і з рулоном під пахвою вийшов.

В оцю кімнату він щойно заходив вільним претендентом.

А виходив з неї — обтяженим переможцем. Уже більше не був він господар свого часу, намірів і праці.

А Челнов, не спираючися об спинку крісла, склепив очі і довго просидів так, випростаний, вузьколиций, у плетений вовняний шапочці.

*

Гліба все більше заливало могутнє святкове почуття перед зустріччю. Десь — певно, в студентському містечку на Строминці, цю останню годину перед побаченням хвилюється й Надя. На побаченні думки розбігаються, забуваєш, що думав сказати, треба зараз списати на папірці, вивчити, знищити (папірця взяти з собою не можна) і лише пам'ятати: вісім пунктів, вісім — про те, що можливий від'їзд; про те, що строк не закінчиться строком — буде ще заслання; про те, що...

*

Дивина! Везли не воронком, як возили раніше, а блакитним міським автобусом меншого розміру.

Автобус стояв перед дверима штабу. Троє наглядачів, якихось нових, переодягнутих у цивільне, у м'яких капелюхах, тримаючи руки в кишенях (де були револьвери), увійшли в автобус першими і сіли по кутках. Двоє з них мали вигляд чи то відставних боксерів, чи то гангстерів. Дуже добрі були на них пальта.

Семеро в'язнів зайшли в автобус крізь єдині передні двері й розсілися.

Зайшло чотири наглядачі в уніформі.

Шофер зачинив двері й надав газу.

Підполковник Климентьев сів у легкову.

34. НІМОТНИЙ СПОЛОХ

На м'якому сидінні, відкинувшись на м'яку спинку, Нержин, що зайняв місце біля вікна, віддався першому прийомному поколихуванню. Поруч нього на двомісній лавці сів Іларіон Павлович Герасимович, фізик-оптик, вузькоплечий невисокий чоловічок з таким підкреслено-інтелігентським обличчям, та ще і в пенсне, з яким звичайно малюють на плякатах шпигунів.

— От, либонь, до всього я звик, — півголосом поділився з ним Нержин. — Можу доволі охоче сісти голим задом у сніг, і двадцять п'ять осіб у столичинському переділі, і конвой трощить валізки — ніщо вже мені не болить і не виво-

дять із себе. Але тягнеться ще від серця єдино жива, що ніяк не відмирає, ниточка — любов до дружини. Не можу, коли її зачіпають. Побачитися в рік на півгодини і не поцілувати? За це побачення у душу наплюють.

Герасимович зсунув до купи тонкі брови. Вони виглядали скорботними, навіть коли він міркував над фізичними схемами.

— Очевидно, — відказав він, — є лише один шлях осягти невразливість: убити в собі всі прив'язання, відректися *усіх* бажань.

Герасимович був на шарапці Маврино усього кілька місяців, і Нержин не встиг добре з ним запізнатися. Але Герасимович подобався йому невимовно.

Більше не розмовляли, замовкли відразу: поїздка на побачення надто велика подія в житті арештанта. Напливають спогади, яким немає місця в будні. Збираєшся з почуттями та думками цілого року і багатьох років, щоб убити їх у куценькі хвилини єднання з рідною людиною.

Надя з Глібом прожили разом один-єдиний рік. Це був рік біганини з портфелями. І він і вона вчилися на п'ятому курсі, писали курсові роботи, складали державні іспити.

Потім відразу прийшла війна.

Надя пише в листі: «Коли ти вернешся...» В тому то й жах, що *вороття* не буде. *Вернутися* — не можна. За сукупних чотирнадцять років тюрми та фронту чого доброго жодної клітинки в тілі не залишиться з тих, що були колись. Можна тільки прийти *наово*. Прийде нова, незнайома людина з прізвиськом колишнього чоловіка, і вона побачить, що того, її першого і єдиного, на котрого вона чекала, замкнувшись чотирнадцять років, — того чоловіка уже немає, він випарувався — молекула за молекулою.

Добре, якщо в тому, другому, житті вони ще раз покохають одне одного.

А якщо ні?..

...Ніколи б Нержин не розлучився з дружиною, і безхмарно минуло б життя його за чисельним інтегруванням диференційних рівнянь, якби родився він не в Росії, або не в ті роки, або сам був не таким.

Це в «Дев'яносто третьому» у Гюго. Лянтенак сидить на дюні. Він бачить декілька дзвіниць одразу, і на всіх на них сум'яття, усі дзвони б'ють на сполох, та буремний вітер заносить звук, і чує він — безгоміння.

Так якимось дивним слухом ще з юних літ чув Нержин отой німотний сполох — усі живі дзвони: стогін, покрик, поклик, лемент тих, що загивають, які неважаючий настирливий вітер односив од людського вуха. Гліб виріс, не прочитавши жодної книжки Майн-Ріда, та ще дванадцятирічним він розгорнув величезні «Известия», що ними міг би укритися з головою, і прочитав процес інженерів-шкідників. І цьому процесові хлопчина зразу ж не повірив. Гліб не знав — чому

саме, не міг він збагнути того розумом, але виразно відчув, що те все — несусвітня брехня. Знав він інженерів по знайомих родині, а не міг собі уявити, щоб вони, замість будувати, шкодили.

І в тринадцять і в чотирнадцять років, виконавши завдання, Гліб не біг на вулицю, а сідав читати газети. Він знав прізвища партійних діячів, їхні посади, червоних командирів, наших послів у всіх країнах та іноземних послів у нас. Він перечитував усі промови на з'їздах, спогади старих більшовиків і послідовні історії партії — а їх змінилося декілька, і вони були відмінні одна від одної. Та і в школі їм уже з четвертої класи витлумачували елементи політекономії, а з п'ятої — суспільствознавство було мало що не кожного дня. Йому давали читати «Пам'яті Герцена», а він гортав і гортав сторінки лєнінського тому і не міг зупинитися.

Чи тому, що вухо йому було молоде, чи тому, що він читав більше, ніж було в газетах — але так ясно відчував він фальш у надмірному, заклипаному звеличанні одного чоловіка, завжди одного. Якщо він — усе, то решта — ніщо? З чистого протесту Гліб не міг ним захоплюватися.

Гліб був усього-навсього дев'ятикласником, коли одного грудневого ранку протиснувся до вітрини з газетою і прочитав, що вбито Кірова. І зненацька, немов у сліпучому світлі йому стало ясно, що вбив Кірова — Сталін, і ніхто інший. Бо тільки йому це могло бути вигідне! І щемлюча самотність поїняла всю Глібову істоту — дорослі, що товпилися навколо, не розуміли такої простої істини!

І от ті самі старі більшовики, що робили революцію, що не мислили свого життя без неї — почали десятками й сотнями відходити в небуття: одні, не дотягаючи до арешту, труїлися у міській квартирі; другі віпалися на дачі; та найбільше і найчастіше — давали себе арештувати, і виходили на суд, і нез'ясовано каюлися, і ганьбили себе найостаннішими словами, і признавалися до служби в усіх на світі чужоземних розвідках. Усе це виглядало так перебільшено, так грубо, так через край — що тільки слонове вухо могло не чути брехні!

Невже ж такі люди не чули? .. Російські письменники, що осмілювалися вести свій родовід од Пушкіна та Толстого, гнітюче-нудно хвалословили тирана. Російські композитори, викохані на вулиці Герцена, штовхалися, аби скласти біля підніжок найуслесливіші поспів'я.

Для Гліба Нержина всю його молодість гудів німотний сполох — і глибоко вкорінювалося рішення: дізнатися і зрозуміти! дізнатися і зрозуміти!

І вечорами на бульвари рідного міста, де більше личило б зідхати до дівчини, Гліб виходив мріяти, як він колись усе те з'ясує, а, може, навіть побуває й за тими мурами, де люди чомусь усі до єдиного оббріхували себе перед смертю. Може, там, за мурами, дасться усе те збагнути?

Він тоді ще не відав — ні як називається та головна тюрма, ні що бажання наші такі сповняються, коли вони справді великі.

Минали роки. Все збулося і сповнилось у житті Гліба Нержина, хоча й виявилось воно геть не легким і не приємним. Його схопили і привезли — саме туди, і там він здивався з тими, ще учілілими, кого не дивували його здогади, бо мали вони у стократ більше про що розповісти.

Все збулося і сповнилось, але поза тим — не лишилося Нержину ні науки, ні часу, ні життя, ні — дружини... Одна велика пристрасть, оволодівши душею, жорсткою витісняє все інше. Двом пристрастям немає в нас місця.

...Автобус проторохкотів містком через Язуз і йшов далі якимись нескінченними кривулястими непривітними вулицями.

Нержин отямився.

— То нас не в Таганку? Що таке? Нічого не розумію.

Герасимович, одриваючися від своїх невеселих думок, відповів:

— Це Лефортівський вал. Під'їздимо до Лефортівської тюрми.

Автобусові відкрили ворота. Машина вкотилася у службовий дворик і спинилася перед двоповерховою кам'яницею, прибудованою до високої тюрми. На дверях кам'яниці стояв уже підполковник Климентьев — по-молодецькому без шинелі та шапки.

Щоправда, морозець був невеликий. Під густим захмареним небом залягла безвітряна зимова понурість.

На знак підполковника наглядачі вийшли з автобуса, вишикувались у шереду (лише двоє у задніх кутках продовжували сидіти, револьвери в кишенях) — і арештанти, не маючи часу оглянути головний корпус тюрми, перейшли, слідом за підполковником, до середини.

Там виявився вузький довгий коридор, а в ньому — семеро навстіж відчинених дверей. Підполковник проходив перший і наказував рішуче, як у бою:

— Герасимович — сюди! Лукашенко — тут! Нержин — третя!

І в'язні завертали по одному.

Так само по одному розподілив між ними Климентьев сімох наглядачів. Нержину припав перевдягнений гангстер.

Всі до єдиної кімнатки були — кабінети слідчих: і так підсліпувате ще й загразоване вікно; крісло та стіл слідчого під вікном; маленький столик і осліпчик допитуваного.

Крісло слідчого Нержин переніс ближче до дверей і поставив для дружини, а собі взяв незручний ослінець зі щілиною, яка грозила прищемити. На такому осліпці, за таким же вбогим столиком відсиджував він колись шість місяців слідства.

Ще не вивчивши й десятої частки Москви, Надя добре вивчила розташування московських тюрем — цю сумну географію. Тюрми, виявилось, розташовані по Москві рівномірно, продумано, так що з кожного пункту Москви до котроїсь із тютем було близько. То з передачами, то по довідки, то на побачення, Надя поступово навчилася розпізнавати всесоюзну Велику Луб'янку і обласну Малу, довідалася, що слідчі тюрми є на кожному вокзалі і називаються КПЗ, побувала не один раз і в Бутирській тюрмі, і в Таганській, знала, які трамваї (хоч того не написано на їхніх маршрутних табличках) ідуть до Лефортовської чи підводять до Червоної Прісні. А коло тюрми Матроська Типша — в сімнадцятому році розвалені, а згодом відбудовані та укріплені, вона і сама жила.

Відколи Гліба повернули з далекого табору знов у Москву, цього разу не на загальні роботи, а до якогось дивовижного закладу — спецтюрми, де годували їх добре, і мали вони справу з наукою, — Надя знову коли-не-коли бачилася з чоловіком. Та не годилося дружинам знати, де саме тримають їхніх чоловіків — і на нечасті побачення їх привозили до різних московських тюрем.

Найвеселіші були побачення в Таганці. Тюрма ця була не політична, а злочинська, і порядки в ній існували заохотливі. Побачення відбувалися в клубі наглядців, де тюремники едналися з музами за допомогою акордеонів; арештантів підвозили по безлюдній вулиці Каменярів у відкритому автобусі, жінки підстерігали на жиднику, і ще до початку офіційного побачення кожен міг обняти дружину, затриматися біля неї, сказати недозволене за інструкцією, ба навіть передати щось із рук у руки. Та й саме побачення проходило невимушено, сиділи рядочком, і слухати розмови чотирьох пар припадало одному глядачеві.

Бутирки — ця, по суті, теж не сувора весела тюрма, здавалася жінкам жакливою. В'язням, що потрапляли на Бутирки з Луб'янок, відразу веселила душу загальна розслабленість дисципліни: в боксах не було сліпучого світла, коридорами можна було ходити, не тримаючи рук за спиною, в камері говорити на повний голос, підглядати під *намордники*, вдень лежати на нарах, а під нарами навіть спати. І ще було добре в Бутирках: можна було вночі ховати руки під шинель, на ніч не відбирали окулярів, пропускали в камеру сірник, не витрушували з кожної цигарки тютюн, а хліб у передачах різали всього на четверо, а не на дрібні шматочки.

Жінки не знали про ті попуски. Вони бачили фортечний мур у чотири людських зрости, що розтягся на квартал по Новослобідській. Вони бачили залізну браму між могутніми бетоновими стовпами, до того ж браму незвичайну: повільно-розсувну, що механічно відкривала та закривала свою пащеку для воронка. А коли жінок пропускали на побачення,

то вводили їх крізь кам'яне мурівання два метри завтовшки і вели поміж мурами в декілька людських зростів у обхід Пу-гачовської башти. Побачення давали: звичайним зекам — через подвійні ґрати, між якими походжав наглядач, мов і сам посаджений у клітку; зекам же вищого кола — шарашечникам — через широкий стіл, під яким глуха розгородка не дозволяла торкатися ногами і подавати знаки, а на торці столу недріманна статуя наглядача вслухалася в розмову. Та саме гнітюче у Бутирках було те, що чоловіки з'являлися мов би з глибини тюрми, на півгодини вони наче виступали із цих вологих грубих мурів, якимось примарно усміхалися, запевняли, що живеться їм добре, нічого їм не треба — і знову зникали в мурах.

В Лефортово ж побачення було сьогодні вперше.

Вахтар поставив у спискові птичку й показав Наді на довгу одноповерхову будівлю.

У голій кімнаті з двома довгими лавами і незасланим столом уже чекало кілька жінок. На столі стояв плетений кошик та базарні кирзові торбини, очевидно повні продуктів. І хоча шарашечні зеки були цілковито ситі, Наді, що прийшла з невагомими вергунами в мішечку, стало боляче й совісно, що навіть раз на рік вона не може побалувати чоловіка смачненьким. Оці вергуни, вставши раненько, поки в гуртожитку ще спали, вона смажила із залишків білого борошна й цукру на рештках олії. Прикупити ж цукерок або тістечок вона вже не встигла, та й грошей до полочки лишилося мало. Побачення випало на день народження чоловіка, а подарувати було нічого! Хотілося б подарувати йому добру книжку, але й це стало неможливе після минулого побачення: тоді Надя принесла йому чудом роздобуту книжечку віршів Єсеніна. Точнісінько така була в чоловіка на фронті й пропала під час арешту. Натякаючи на це, Надя написала на титульній сторінці:

«Так і все згублене повернеться до тебе».

Але підполковник Климентьев при ній тут таки вирвав титульну сторінку з написом і повернув їй, сказавши, що жодного *тексту* в передачі бути не може, текст має йти окремо через цензуру.

Довідавшись, Гліб скреготнув зубами і попросив: «Не передавай мені більше книжок!»

Навколо столу сиділо четверо жінок, одна з них молоденька з трирічною дівчинкою. Нікого з них Надя не знала. Вона поздоровкалася, ті відповіли й продовжували жваво розмовляти.

Під другою стіною на коротенькій лаві окремо сиділа жінка років тридцять п'яти — сорока, у блазенькому пальтечку, запнута вовняною хусткою, ворса якої геть чисто вилізла й оголила просте картате плетіння. Жінка заклала ногу на ногу, обхопила руками коліно і напружено дивилася в підлогу перед собою. Вся поза її виявляла рішуче небажання,

щоб її зачіпали і до неї заговорювали. Нічого схожого на передачу не було в неї ні в руках, ні поруч.

Товариство готове було прийняти Надю, але Надю не тягло до гурту — вона теж берегла свій особливий настрій цього ранку. Підійшовши до самотньої жінки, вона спитала, бо ніде було на короткій лаві сісти віддалік:

— Ви дозволите?

Жінка підвела очі. Вони були цілковито безбарвні. В них не було зрозуміння — про що запитала Надя. Вона дивилася на Надю і поза нею.

Надя сіла, засунула руки в рукава, схилила набік голову, пірнула щочкою у свій штучного каракуля ковнір. І теж за-вмерла.

Їй хотілося б зараз ні про що інше не чути, ні про що інше не думати, лише про Гліба, про розмову, яка ось-ось буде між ними, і ще про те довге, що без кінця-краю простяглося у млу минулого і у млу прийдешнього, що було не він, не вона — він і вона разом, а називалося за звичкою утертим словом «кохання».

Та їй не щастило виключитись і не чути розмови за столом. Там розповідали, як харчують чоловіків — що дають вранці, що ввечері, як часто перуть у в'язниці їхню білизну — звідкись усе те знали! невже марнували на це коштовні хвилини побачень? Перераховували, які продукти і по скільки грамів чи кілограмів принесли в передачах. У тому всьому була чіпка жіноча турбота, що робить родину — родиною і підтримує рід людський. Та Надя не подумала так, а подумала: як це образливо-буденно, жаль розмінювати коштовні хвилини! Невже жінкам не спадало на думку розмислити краще — а хто смів засадити їхніх чоловіків? Адже чоловіки могли б бути і не за ґратами, могли б не потребувати отієї в'язничної страви!

Чекати довелося довго. Призначено їм було на десять, але й до одинадцятої ніхто не з'явився.

Останньою, запізнившись та задихавшись, прийшла сьома жінка, уже сивувата. Надя знала її з одного з минулих побачень — то була дружина гравера. Зараз новопрйбула змінила напрямок розмови за столом. Вона почала оповідати про свої клопотання через адвокатів юридичної консультації на Нікольській вулиці. Консультація та довго називалася «Зразкова». Адвокати її брали з клієнтів грубі тисячі і часто відвідували московські ресторани, залишаючи справи клієнтів у незмінному стані. Кінець-кінцем вони у чомусь перейшли міру. Усіх їх арештували. Усім вліпили по десять років, зняли вивіску «Зразкова», але, вже на становищі не зразкової, консультація заповнилася новими адвокатами, і вони знову почали брати грубі тисячі і знову лишали справи клієнтів у незмінному стані. Конечність високих гонорарів адвокати, в чотири очі, пояснювали тим, що треба ділитися,

що вони беруть не лише для себе. Перевірити їх було неможливо, може, вони ні з ким і не ділилися, а багатозначно натякали, що — діляться, що справи, мовляв, проходять через багато рук. Перед глухою стіною закону безпомічні жінки ходили, як перед чотирихрестовим муром Бутирок — злетіти й перепурхнути через неї не було крил, доводилося кланятися кожним відхиленням дверцят. Перебіг судових справ за стіною видавався таємничими прокрутами грандіозної машини, з якої — наперекір очевидності вини, наперекір супротивності оскарженого і тих, хто його засадив, — можуть інколи, як у льотерії, дивом дивним вискакувати щасливі виграші. І от не за виграш, а за мрію про виграш жінки платили адвокатам.

Дружина гравера непохитно вірила у кінцевий успіх. З її слів було ясно, що вона збрала тисяч сорок, за продаж кімнати та допомоги від родичів, і всі ці гроші переплатила адвокатам; адвокатів змінилося четверо, подано трое прохань про помилування і п'ять оскаржень по суті, вона стежила за рухом усіх цих паперів, і в багатьох місцях їй обіцяли прихильний розгляд. Вона на прізвище знала всіх чергових прокурорів трьох головних прокуратур і дихала повітрям приймалень Верховного суду та Верховної ради. Як і чимало довірливих людей, а особливо жінок, вона переоцінювала вагу кожного підбадьорливого слова й кожного неворожого погляду.

— Треба писати! Треба всім писати! — енергійно повторювала вона, схиляючи й інших жінок кинутися її шляхом. — Чоловіки наші мучаться. Свобода не прийде сама. Треба писати!

І ця розповідь також відволікла Надю від власних думок та боляче зачепила. Слухачкам збудженої мови підстаркуватої дружини гравера мимоволі вірилося, що вона випередила й перехитрила їх усіх, що вона неодмінно витягне свого чоловіка з тюрми — і зроджувався докір: а я? чому я не зуміла отак? чому я не така вірна подруга?

Надя лише один раз мала справу з «сразковою» консультацією, склала з адвокатом лише одне прохання, заплатила йому тільки дві з половиною тисячі — і, напевне, мало: він образився і нічого не зробив.

— Еге, — мовила вона нетолосно, майже сама до себе, — чи все ми зробили? Чи наше сумління чисте?

За столом її не почули в загальній розмові. А сусідка раптом різко повернула голову, немов Надя штовхнула її чи образила.

— А що можна зробити? — неприємно чітко промовила вона. — Адже все це маячіння! П'ятдесят восьма це — *схороняти довічно!* П'ятдесят восьма це — не злочинець, а *ворог!* П'ятдесят восьму не викупиш і за мільйон!

Обличчя їй вкривали зморшки. У голосі бриніло відстожане очищене страждання.

Надине серце відкрилося назустріч оцій старшій жінці. Тонем вибачливим за піднесеність своїх слів вона заперечила:

— Я мала на думці, що ми не віддаємо себе до кінця... Он жінки декабристів нічого не шкодували, кидали, йшли... Нехай не звільнення — може можна було б виклопотати за-слання? Я погодилася б, аби його заслали зараз в яку хочеш тайгу, за полярне коло, де сонце ніколи не сходить — я поїхала б за ним, усе покинула...

Жінка з суворим обличчям черниці, в облізлій сірій хустці, здивовано й шанобливо глянула на Надю.

— Ви ще маєте силу їхати в тайгу? Яка ви щаслива! А в мене вже ні на що не осталося сили. Здається, перший-ліпший влаштований старий погодься взяти мене заміж — і я пішла б.

Надю струснуло.

— І ви могли б покинути?... За ґратами?..

Жінка взяла Надю за рукав пальта.

— Хороша моя! Легко було любити в дев'ятнадцятому віці! Жінки декабристів — хіба вони доконали якогось подвигу? Відділи кадрів хіба викликали їх заповнювати анкети? Хіба їм треба було ховати своє заміжжя, мов ту проказу, щоб їх не вигнали з роботи, щоб не відібрали оті єдині п'ятсот карбованців на місяць? У комунальній квартирі — їх бойкотували? У дворі біля водопроводної колонки — сичали на них, що вони вороги народу? Рідні матері й сестри — штовхали їх до здорового глузду і до розводу? О, навпаки! Їх супроводив шепіт захоплення найкращого товариства! Великодушно вони дарували поетам легенди про свої подвиги. Їдучи в Сибір у власних дорогих каретах, вони не втрачали разом з московською пропискою нещасні дев'ять квадратних метрів свого останнього притулку і не турбувалися про такі дрібниці в майбутньому, як заплямована трудова книжка, комірчина і немає баняка, і чорного хліба немає!.. Красиво сказати — в тайгу! Ви, певно, ще не дуже довго чекаєте!

Голос її готовий був зірватися. Сльози набігли на Надіні очі від пристрасних порівнянь сусідки.

— Скоро п'ять років, як чоловік у в'язниці, — виправдувалася вона. — Та на фронті...

— Е, того не рахуйте! — жваво заперечила сусідка. — На фронті — то не це! Тоді ждється легко! Тоді ждуть усі! Тоді можна одверто *розповідати*, читати листи! А коли ждати, та ще й криючися, га? ?

І спинилася. Вона побачила, що Наді того пояснювати не треба.

Було вже пів на одинадцяту. Увійшов, нарешті, підполковник Климентьев, а з ним гладкий недобррозичливий старшина.

Старшина почав приймати передачі, розриваючи фабричні пакунки печива і переламуючи пополам кожен домашній

пиріжок. Надині вергуни він теж ламав, шукаючи запечену записочку, або гроші, або отруту. А Климентьев одібрав од усіх повістки, записав трибулих до великої книги, потім по-військовому випрямився й чітко оголосив:

— Увага! Порядок знаєте? Побачення — тридцять хвилин. Арештантам нічого в руки не передавати. Від арештантів нічого не приймати. Заборонено розпитувати арештантів про роботу, про життя, про розпорядки дня. Порушення правил карається кримінальним кодексом. Далі. З сьогоднішнього побачення заборонено потиски рук і поцілунки. При порушенні — побачення негайно припиняється.

Присмірлі жінки мовчали.

— Герасимович Наталя Павлівна! — викликав Климентьев першу.

Надина сусідка встала і, твердо стукаючи по підлозі фетровими ботами довоєнного випуску, вийшла в коридор.

38. ЩЕ ОДНЕ

Чоловік і дружина Герасимовичі поцілувалися.

Чоловік був маленького зросту, але з дружиною виявився урівні.

Наглядач їм попався смирний простий хлопець. Йому зовсім було не шкода, що вони цілувалися. Він навіть почував незручність, що мусить заважати їм бачитися. Він би відвернувся до стіни і простояв так півгодини, та ба: полковник Климентьев велів усі семеро дверей із слідчих кімнат у коридор лишити відчиненими, щоб самому з коридору наглядати за наглядачами.

Воно й підполковникові було не шкода, щоб люди поцілувалися, він розумів, що витоку державних таємниць від того не станеться. Але й сам він остерігався власних наглядачів та власних арештантів — декотрі з них належали до освідомчої служби і могли на Климентьева ж *капнути*.

Чоловік і дружина Герасимовичі поцілувалися.

Та поцілунок цей не був із тих, які стрясали ними у молоді роки. Цей поцілунок, украдений у начальства і в долі, був поцілунком без барви, без смаку, без пахоців — блідий поцілунок, яким можна обмінятися з мертвим, що привидівся уві сні.

І — сіли, розділені столиком допитуваного з покоробленою диктовою дошкою.

Цей неотесаний маленький столик мав історію багатшу не одного людського життя. Упродовж багатьох років за ним сиділи, ридали і умлівали з жаху, перемагали спустошливе безсоння, прорікали горді гнівні слова чи підписували підленькі доноси на ближніх арештовані чоловіки й жінки. Їм звичайно не давали в руки ні олівців, ні пер — хібащо зрідка для власноручних свідчень. Але й ті, що писали свідчення,

встигли залишити на покоробленій поверхні столу свої позначки — дивні хвилясті або кутасті фігури, які малюються неспвідомо і незбагненним способом віддзеркалюють у собі потаємні закутки душі.

Герасимович дивився на дружину.

Першою думкою було — яка вона стала неприваблива: очі підведені запалили колами, навколо уст і очей — зморшки, шкіра на обличчі — плюскла, і, здається, Наташа уже зовсім не слідувала за нею. Пальтечко було ще довоєнне, давно просилося хоч перелицювати, хутро на ковнірі виріділо, прилягло, а хустка — хустка була з незапам'ятного часу, чи ще не в Комсомольську-на-Амурі куплена на ордер — і в Ленінграді вона ходила в ній до Неві по воду.

Та підлу думку, що дружина негарна, думку, що вибилася з глибини ества, Герасимович задупив. Перед ним була жінка, єдина на цілий світ, яка складала половину його самого. Перед ним була жінка, з якою спліталось все, затримане його пам'яттю. Хіба якась гарненька свіжа дівчина, але з чужою незрозумілою душею, з короткими своїми, цілковито відмінними, спогадами — могла б затінити дружину?

Наташці не було й вісімнадцяти, коли вони познайомилися в одному домі на Середній Писарській біля Львиного місточка на зустрічі тисяча дев'ятсот тридцятого року. За шість днів буде відгоді двадцять років.

Наташці ледве сповнилося дев'ятнадцять, коли його вперше арештували. За — шкідництво.

Початок інженерської роботи Іларіона Павловича припав на той час, коли слово «інженер» не багато чим різнилося від слова «ворог». І коли хорошим тоном вважалося підозрівати в інженері — шкідника. А Герасимович, щойно кінчивши інститут, через короткозорість уже носив пенсне, ну просто вилита копія інтелігента із шпигунських плякатів. Кому треба й кому не треба він у молоді роки ввічливо кланявся і говорив «пробачте, будь ласка» дуже м'яким голосом. А на зборах йому геть чисто відбирало голос, і він сидів, як та миша. Йому зовсім було невтямки, до чого він усіх дратує.

Однаке як не викроювали йому діло, ледь-ледь натягли на три роки. А на Амурі відразу звільнили з-під конвою. І туди приїхала до нього наречена, щоб стати дружиною.

Рідко траплялась у них тоді ніч, щоб їм не снився Ленінград. І от вони лаштувались уже повертатися — у тридцять п'ятому. А тут якраз повалили назустріч...

Наталя Павлівна також вглядалася зараз у чоловіка. Колись перед її очима мінялося це обличчя, твердлі уста, промінилися крізь пенсне холодні, а то й жорстокі спалахи. Іларіон перестав розкланюватись і перестав частити своє «вибачте». Йому раз-у-раз докоряли минулим, тут звільняли, там призначали на працю не за освітою — і вони переїздили з місця на місце, бідували, втратили дочку, втратили

сина. І вже на все махнувши рукою, зважилися вернутись до Ленінграду. І припало то на червень сорок першого року...

Тим паче не змогли вони терпно влаштуватися тут. Анкета тяжіла над чоловіком. Та, лабораторний привид, він не слабнув, а сильнішав од такого життя. Він витримав осіннє копання траншей. А з першим снігом став гробарем.

Зловісна професія ця в обложеному місті була найпотрібніша і найприбутковіша. Щоб пошанувати в останній раз відійшлих, ті, що вижили, віддавали злиднений кусник хліба. Не можна було не здригаючися їсти той хліб! Та Іларіон виправдував себе так: нас мало жаліли — не жаліймо і ми!

Подружжя вижило. Аби ще перед кінцем бльокади Іларіона арештували за *намір* зрадити батьківщину (у Ленінграді багатьох брали так — за *намір*, бо ніяк було дати просто *зраду* тому, хто не був навіть під окупацією).

Наталя Павлівна розглядала тепер чоловіка — і, дивно, не помічала на ньому слідів тяжких років. Мудро-стримано дивилися його очі крізь блискітливе пенсне. Щоби не позападали, зморщок — ніяких, костюм — дорогий, краватка — старанно вив'язана.

Можна б подумати, що не він, а вона сиділа в тюрмі.

І перша її недобра думка була, що йому в спецтюрмі чудово живеться, звісно, його не переслідують, він віддається своїй науці, зовсім не думає про страждання дружини.

Та вона стлумила в собі цю злісну думку.

І млявим голосом запитала:

— Ну, як там у тебе?

Немов треба було дванадцять місяців чекати цього побачення, триста шістдесят ночей згадувати чоловіка на крижаному вдовиному ложі, щоб запитати:

— Ну, як там у тебе?

І Герасимович, охоплюючи своїми вузькими тісними грудьми ціле життя, що не дозволило силі його розуму розправитися й розцвісти, цілий світ арештантського буття в тайзі та пустелі, у слідчих одиночках, а тепер у добробуті закритої установи, відповів:

— Нічого...

Ім відміряно було півгодини. Піщинки секунд нестримною цівкою стікали у скляне горло Часу. Товпилися першими проскочити десятки запитань, бажань, нарікань — а Наталя Павлівна спитала:

— Про побачення ти коли довідався?

— Позавчора, а ти?

— У вівторок... Мене зараз підполковник питає, чи я тобі сестра.

— Бо те саме по батькові?

— Так.

В пору їхніх заручин, та й на Амурі також, — усі їх вважали братом і сестрою. Була між ними ота щаслива зов-

нішня і внутрішня подібність, яка робить з чоловіка й жінки більше, ніж подружжя.

Іларіон Павлович запитав:

— А як на роботі?

— Чому ти питаєш? — стрепенулася вона. — Ти знаєш?

— А що?

Він дещо знав, та не був певний, чи він знає те, що знала вона.

Він знав, що взагалі *на волі* дружини арештантів зазнають утисків.

Та відки було йому знати, що минулої середи дружину звільнили з роботи, бо вона його родичка? Ці три дні, вже повідомлена про побачення, вона не шукала нової роботи — чекала зустрічі, неначе могло статися чудо, і побачення осяяло б світлом її життя, підказало б, що робити.

Але як він міг дати їй путню пораду, він, що стільки років просидів у тюрмі, цілковито відірваний від громадських порядків?

А вирішувати треба було: відректися чи не відректися...

У цьому сіренькому, скупо натопленому кабінеті з темним освітленням крізь загразоване вікно — побачення минало, і надія на чудо гасла.

Наталя Павлівна зрозуміла, що за мізерні півгодини її годі переказати чоловікові про свою самотність і муку, що він котиться якоюсь своєю колією своїм заведеним життям — все одно нічого не зрозуміє, і навіть краще його не засмучувати.

А наглядач відійшов убік і розглядав тиньк стіни.

— Розкажи, розкажи про себе, — говорив Іларіон Павлович, тримаючи дружину через стіл за руки, і в його погляді світилася та сердечність, яка загорялася для неї і в найжорстокіші місяці бльокади.

— Ларику, в тебе... *зачотів*... не передбачається?

Вона мала на думці *зачоти*, як у приамурському таборі — пропрацьований день числили за два відбутих, і строк кінчався раніше, ніж призначено.

Іларіон похитав головою.

— Які там *зачоти*! Тут їх од віку не було, ти знаєш. Тут треба зробити якийсь великий винахід — ну, тоді звільнять достроково. Та справа в тому, що винаходи тутешні... — він скрива глянувши на наглядача, що напіводвернувся, — ...мають особливість вельми небажану...

Не міг він сказати ясніше!

Він тримав дружинні руки і легенько терся об них щокими.

Так, у skutому морозом Ленінграді він не вагався брати пайку хліба за похорон з тих, хто завтра сам потребуватиме похорону.

А от зараз — не міг би...

— Сумно тобі самій? Дуже сумно, еге? — ласкаво запитував він дружину і терся щоким об її руку.

Сумно? Уже зараз вона обмирала, що побачення вислизає, скоро урветься, і вона вийде, нічим не збагатившись, на Лефортовський вал, на безрадісні вулиці — сама, сама-самісінька... Притупляюча безцільність кожної справи і кожного дня. Ні солодкого, ні гострого, ні гіркого — життя, як сіра вата.

— Наталочко! — пестив він її руки. — Якщо підрахувати скільки пройшло за два строки, то тепер уже мало залилося. Три роки всього. Всього три...

— Всього три?! — обурено перебила вона і відчула, як голос її затремтів і вона вже не володіє ним. — усього три?! Для тебе — *всього!* Для тебе пряме звільнення — «особливості небажаної»! Ти живеш серед друзів! Ти віддаєш своїй любимій роботі! Тебе не водять у кімнати за чорною шкірою! А я — *звільнена!* Мені нема на що жити! Мене нікуди не візьмуть! Я не можу! Я не маю сили! Я більше не проживу й одного *місяця!* місяця! Мені краще — вмерти! Сусіди всіляко мене утісняють, мою скриню викинули, мою полицку зі стіни зірвали — вони знають, що я слова не смію... Що мене можна виселити з Москви! Я перестала бувати у сестер, у тьоті Жені, всі вони знущуються з мене, кажуть, що таких дуреп немає більше на світі. Вони всі мене умовляють розвестися з тобою і вийти заміж. Коли ж кінець? Глянь, на що я перевелася! Мені тридцять сім! Через три роки я буду стара жінка! Я приходжу додому — я не обідаю, я не прибираю в кімнаті, вона мені остогидла, я падаю на канапу і лежу так безсила. Ларику, рідний мій, ну, зроби якість, щоб звільнитися швидше! У тебе ж геніяльна голова! Винайди їм щонебудь! Врятуй мене! Врятуй мене!..

Вона аж ніяк не хотіла цього говорити, смутне серце! Стинаючися від ридань і цілуючи маленьку чоловікову руку, вона поникла над покоровленим шерепатим столиком, що бачив не одні такі сльози.

— Ну, заспокойтеся, промадяночко, — вибачливо мовив наглядяч, зиркаючи на відчинені двері.

Обличчя Герасимовича перекошено закам'яніло, і занадто заблищало пенсне.

Ридання непристойно рознеслися по коридору. Підполковник грізно виріс у дверях, подивився у спину жінці нищівним поглядом і власноручно примкнув двері.

У прямому тексті інструкції сльози не заборонялися, але у вищому розумінні її — не могли мати місця.

О шостій годині вечора в неділю навіть на шарапці починався загальний відпочинок до ранку. Ніяк не можна було уникнути цієї прикрої перерви в роботі арештантів, бо неділями *вольняшки* чергували лише в одну зміну. Паскудна традиція, з якою, одначе, були безсилі боротися майори та підполковники, бо й самі вони теж не хотіли працювати в неділю вечором. Один Мамурин-Залізна Маска боявся цих порожніх вечорів, коли розходилися вільні, коли заганяли і замикали всіх зеків, що як-не-як під певним оглядом теж були люди, — і йому лишалося самотньо ходити спорожнілими коридорами інституту попри осургучені й опльомбовані двері чи нудьгувати у своїй комірчині між умивальником, шафою і ліжком. Мамурин пробував добитися, щоб Сімка працювала і недільними вечорами, але не подужав зломити консервативність начальства спецтюрми, яке не бажало подвоювати внутрішньо-зонні караули.

От воно й виходило, що двадцять вісім десятків арештантів, нехтуючи мудрими доказами та кодексами про арештантську працю, — у недільні вечори нахабно відпочивали.

Відпочинок той, правда, виглядав так, що незвичкй людині здався б тортурами від нечистого. Надвірна темрява і особлива пильність недільних днів не дозволяли тюремному начальству влаштовувати в ті години прогулянки у дворик у або кіносеанси в сараї. Після листування з усіма високими інстанціями, що тяглося цілісінський рік, також було вирішено, що й музичні інструменти типу «баян», «гітара», «балалайка» та «губна гармонія», не говорячи про інші, більшого розміру, — недопустимі на шарапці, бо їхні сумісні звуки могли б допомогти влаштувати підкоп під кам'яний фундамент — (оперуповноважені через стукачів раз-по-раз виясняли, чи немає, бува, у в'язнів якихось саморобних дудок та пицалів, а за гру на гребінці викликали до кабінету і складали окремий протокол). Тим паче не могло бути й мови, щоб у в'язницю допустити радіоприймачі чи бодай дрантиві патефони.

Щоправда, арештантам дозволялося користуватися тюремною бібліотекою. Але спецтюрма не мала коштів на купівлю книжок та придбання шафи на книжки. Просто, призначили Рубіна тюремним бібліотекарем (він сам напросився, думаючи захопити хороші книги), видали йому раз назавжди сотню пошарпаних розрізнених томів на зразок тургеневської «Муму», «Листів» Стасова, «Історії Риму» Момзена — і веліли обертати їх серед арештантів. Арештанти давним-давно книжки ті перечитали, або й зовсім не хотіли читати, а випрошували чтиво у вольняшок, що давало оперуповноваженим широке поле для розшуків.

Для відпочинку арештанти мали в розпорядженні десять кімнат на двох поверхах, два коридори — верхній і ниж-

ній, вузьенькі дерев'яні сходи між поверхами і убиральню під сходами. Відпочинок полягав у тому, що зекам дозволялося без жодного обмеження лежати на своїх ліжках (і навіть спати, якщо вони втраплять заснути під гамір), сидіти на ліжках (стілців не було), ходити по кімнаті і з кімнати в кімнату хоч би навіть і в самій близькі, скільки заманеться курити в коридорах, сперечатися на політичні теми при стукачах і без жаднісіньких перешкод та обмежень користуватися убиральною. (А втім, той, хто довго сидів у в'язниці і ходив «на оправку» двічі на добу по команді, — може оцінити значення цього безсмертного виду свободи). Повнота відпочинку полягала в тому, що час був *свій, а не казенний*. І тому відпочинок сприймався як справжній.

Відпочинок арештантів полягав у тому, що ззовні замикалися важкі залізні двері, і ніхто більше не відчиняв їх, не входив, нікого не викликав і не смикав. У ці короткі години зовнішній світ ні звуком, ні словом, ні образом не міг просочитися до середини, не міг потривожити нічию душу. В тому то й був відпочинок, що весь зовнішній світ — вселенна з її зорями, планета з її материками, столиці з їхнім блиском, і бенкети, виробничі вахти — все це западало у небуття, оберталось чорним океаном, майже нерозрізним крізь заграбовані вікна при жовтаво-сліпому горінні ліхтарів зони.

Залитий всередині ніколи не гаснучою електрикою МГБ двоповерховий ковчег колишньої присадибної церкви, з бортами, кладеними в чотири з половиною цеглини, безтурботно й безцільно плив крізь чорний океан людських долі і заблудів, кидаючи з ілюмінаторів ледь помітні струмочки світла.

У цю ніч з неділі на понеділок міг розколотися Місяць, могли вигорбитися нові Альпи на Україні, океан міг проковтнути Японію, а то й початися всесвітній потоп — замкнуті в ковчезі арештанти ні про що не довідались би до вранішньої перевірки. Також не могли їх потривожити в ці години телеграми від родичів, надокучливі телефонні дзвінки, напад лихоманки в дитини або нічний арешт.

Ті, хто плив у ковчезі, і сами були невагомі і мали невагомі думки. Вони не були ні голодні, ні ситі. Вони не волюділи цастям і тому не боялися його втратити. Голови їхні були вільні од дрібних службових розрахунків, інтриг, просувань; плечі їхні не згиналися від турбот про помешкання, паливо, хліб, дитяче вбрання. Кохання — це одвічне джерело людської насолоди та муки — було безсиле накинута їм своєю втіху й агонію. Їхні тюремні строки були такі довгі, що ніхто ще не думав про роки, коли вийде на волю. Чоловіки визначного розуму, освіти й життєвого досвіду, але завжди занадто віддані родинам, щоб залишити досить себе для друзів, — тут належали повністю друзям.

Світло яскравих ламп відбивалося од білих стель, од вибілених стін і тисячами промінчиків пронизувало просвітлілі голови.

Звідси, з ковчега, що впевнено прокладав свою путь крізь морок, легко охоплювався зором колінкуватий заблуджений потік проклятої Історії — відразу весь, як з незмірної високости і докладно, до каміння на дні, мов би у нього занурилися.

У ці години недільних вечорів матерія і тіло не нагадували про себе. Дух чоловічої дружби та філософії вітав під вітрильним склепінням стелі.

Може це і було те блаженство, котре марно намагались означити й показати всі філософи стародення?

49. ХОХМА

... Каган чіплявся до Рубіна, що лежав на ліжку — але здалеку, щоб Рубін не дістав дати йому стусана ногою.

— Леве Григоричу, — говорив він не цілком розбірною глевкуватою мовою, зате повільно. — У вас помітно ослабло відчуття громадського обов'язку. Маса жадає розваги. Тільки ви здатні її задовольнити, а уткнулися в книжку.

— Ісаак, ідіть ви... — відмахнувся Рубін. Він уже встиг лягти на живіт, накривши плечі поверх комбінезона таборовою тілогрійкою (вікно між ним і Сологдіном було відхилене на «грубину Маяковського», звідти тягло приємною сніговою свіжістю) і читав.

— Та серйозно, Леве Григоричу! — не відступався вчіпливий Каган. — Всім дуже хочеться ще раз послухати вашу талановиту «Ворону і Лисицю».

— А хто на мене *кумові* стукнув? Не ви бува? — огризнувся Рубін.

Минулого недільного вечора, звеселяючи публіку, Рубін експромтом склав пародію на криловську «Ворону і Лисицю», пересипану таборовими термінами і нестерпними для жіночого вуха виразами, за що його п'ять разів викликали на «біс» і підкидали, а в понеділок викликав майор Мишкін і розпочав діло про розбещування в'язнем Рубіном доброзичайности ворогів народу; з цього приводу стягнуто було декілька свідчень, а з Рубіна — оригінал байки та пояснювальну записку.

Рубін сьогодні по обіді вже дві години відпрацював у новій виділеній для нього кімнаті, вибрав показові для розшукуваного злочинця переходи *мовного ладу і форманти*, пропустив їх через апарат видимого мовлення, розвісив сохнути мокрі стрічки з першими здогадами й першими підозрами, але без захоплення новою працею, спостерігав, як Смолосідов запльомбовує кімнату сургучем. Опісля в потоці зеків, як у череді, що повертається до села, Рубін прийшов у в'язницю.

Як і завжди, під подушкою в нього, під матрацом, під ліжком і в тумбочці, упереміш із їжею, лежало десятків півтора переданих йому в передачах найцікавіших (тільки йому, через те їх і не розтягали) книжок: китайсько-фран-

пузький, латинсько-угорський та російсько-санскритський словники (вже два роки Рубін працював над грандіозною, в дусі Енгельса й Марра, роботою, пробуючи вивести усі слова усіх мов з поняття «рука» і «ручна праця» — він не підозрівав, що мунолої ночі Корифей Мовознавства заніс над Марром різак ідеологічної гільйотини); лежали там ще Чапеківі «Салямандри», збірка оповідань вельми прогресивних японських письменників, «For Whom the Bell Tolls» (Гемінґвея у нас огинаються перекладати, бо він перестав бути прогресивним), пара монографій про енциклопедистів, «Жозеф Фуше» Стефана Цвайґа німецькою і роман Ептона Сінклера, що ніколи не перекладався російською.

На світі було неомірно багато книжок, найнеобхідніших, найпершочерговіших, і жадоба прочитати їх усі заважала Рубінові написати хоч одну свою. Тепер Рубін був готовий далеко за північ, цілковито забувши про завтрішній робочий день, тільки читати й читати. Та під вечір і дотепність Рубіна і його пристрась до сперечань та вигадок набирали особливого розгону — і треба було зовсім небагато, щоб прикликати їх на служіння громаді. Були на шаращі люди, що не вірили Рубінові, вважаючи його стукачем (через ортодоксальні погляди, з якими він не крився), — та не було нікого, хто не захоплювався б його штукарством.

Спогад про «Ворону й Лисицю», приперчену добре схопленим жаргоном блатних, був такий свіжий, що й тепер, услід за Каганом, багато хто в кімнаті почав голосно вимагати від Рубіна якоїсь нової *хохми*. І коли Рубін звівся і — похмурий, бородатий — виліз, як з печери, з-під прикриття верхнього над ним ліжка, всі облишили свої справи й приготувалися слухати. Лише Двоєтєсов на верхньому ліжку стриг на ногах нігті так, що вони далеко розліталися, та Адамсон під ковдрою продовжував, не обертаючися, читати. У дверях юрмилися цікаві з інших кімнат, серед них татарин Булатов у рогових окулярах різко вигукував: — Просимо! Просимо!

Рубінові зовсім не хотілося тішити юрбу, з-поміж якої декотрі топтали ногами все дороге для нього; і він знав, що нова хохма означатиме з понеділка нові неприємності, нервування, допити в «Шишкіна-Мишкіна». Але бувши отим героєм приповідки, хто заради красногого сльвця не пожаліє й батька рідного, Рубін, навмисне журячись, діловито озирнувся і промовив у тиші, що запанувала:

— Товариші! Мене вражає ваша Несерйозність. Про яку хохму можна говорити, коли між нами розгулюють зухвалі, але й досі не схоплені злочинці? Жодне суспільство не може процвітати без справедливої судової системи. Я вважаю коначним почати наш сьогоднішній вечір невеличким судовим процесиком. Для зарядки.

— Правильно!

— А над ким суд?

— Над ким би не було! Все одно правильно! — залунали голоси.

— Цікаво! Дуже цікаво! — захоплювався Сологдін, усідаючись найзручніше. Сьогодні, як ніколи, він заслужив відпочинок, а відпочивати слід з вигадкою.

Обережний Каган, відчувши, що ним же викликана витівка грозить переступити межу розважливості, непомітно відходив до стіночки сісти на своє ліжко.

— Над ким суд, про це довідається з перебігу судового розгляду, — пояснив Рубін (він сам іще не придумав). — Я, мабуть, буду за прокурора, бо посада прокурора завжди викликала в мене особливі емоції (на шарапці кожен знав, що у Рубіна були особисті ненависники-прокурори, і він уже п'ять років бився сам-на-сам з генеральною й головною військовою прокуратурами). — Глібе! Ти будеш за голову суду. Підбери собі швиденько трійку — безсторонню, об'єктивну, ну, словом, цілковито покірну твоїй волі.

Нержін, роззувши внизу ботинки, сидів у себе на верхньому ліжку. З кожною годиною спливаючої недільної днини він усе більше відчужувався від ранішнього побачення і все більше зливався із звичним арештантським світом. Заклик Рубіна знайшов у нього відгук. Він підтягнувся до торцевих перилець ліжка, спустив ноги між перекладинками і таким чином опинився на трибуні, що здіймалася над кімнатою.

— Ну, хто до мене в засідателі? Залазь!

Арештантів у кімнаті зібралося багато, всім кортіло послухати суд, але в засідателі ніхто не йшов — з обачності або зі страху видатися смішним. По один бік Нержіна, теж нагорі, лежав і перечитував уранішню газету вакуумщик Земеля. Нержін рішуче смикнув його за газету.

— Усміха! Досить просвіщатися! А то й тебе потягне на всьогосвітнє панування. Підбери ноги. Будь засідателем!

Знизу залунали оплески.

— Просимо, Земеля, просимо!

Земеля був м'якої вдачі і не міг довго опиратися. Знічено усміхаючися, він схилив через поруччя лисувату голову:

— Обранець народу — велика честь! Що ви, друзі! Я не вчився, я не вмію...

Дружній регіт («Всі не вміємо! Всі вчимося!») був йому відповіддю й вибором у засідателі.

По другий бік Нержіна лежав Руська Доронін. Він роздягнувся, з головою й з ногами пірнув під укривало та ще й подушкою зверху накрив своє щасливе захоплене обличчя. Йому не хотілося ані чути, ані бачити, ані щоб його бачили. Лише тіло його було тут — думки й душа супроводили Клару, котра їхала зараз додому. Перед самим відходом вона закінчила плести кошичок на ялинку й непомітно подарувала його Русьці. Цей кошичок він тримав зараз під укривалом і цілував.

Бачачи, що даремно було б зачіпати Руську, Нержін озирався, шукаючи другого кандидата.

— Амантай! Амантай! — покликав Булатова. — Іди в засідателі!

Окуляри Булатова задержувато блищали.

— Я й пішов би, так там сісти ніде! Я тут біля дверей, комендантом буду!

Хоробров (він уже встиг постригти Адамсона, і ще двох, і стриг тепер посеред кімнати нового клієнта, а той сидів перед ним голий до пояса, щоб не завдати собі потім клопоту обтрушувати з білизни волосся) гукнув:

— А навіщо другого засідателя? Вирок же десь, певно, уже в кишені? Валяй з одним!

— І то правда, — погодився Нержін. — Нічого дармоїда тримати. А де оскаржений? Коменданте! Ведіть оскарженого! Будь ласка, тихо!

І він постукав великим мундштуком по ліжкові. Розмови стихали.

— Суд! Суд! — вимагали голоси. Публіка сиділа й стояла.

— Аще взиду на небо — ти там еси, аще сніду в ад — ти там еси, — знизу з-під голови суду меланхолійно мовив Потапов. — Аще вселюся в преісподня моря, — і там десниці твоя настигнет мя! (Потапов зачерпнув закону Божого в гімназії, і в чіткій інженерній голові його збереглися тексти катехизису).

Так само знизу, з-під засідателя, почувся виразний стук ложечки, що розмішувала цукор у склянці.

— Валентулю! — грізно закричав Нержін. — Скільки разів говорили вам — не стукать ложечкою!

— У підсудні його! — залементував Булатов, і кілька послужливих рук притьмом витягли Прянчікова з померок нижнього ліжка на середину кімнати.

— Досить! — запекло випручався Прянчіков. — Мені набридли прокурори! Мені набридли ваші суди! Яке право має одна людина судити іншу? Ха-ха! Смішне! Я погорджую вами, парніша! — гукнув він голові суду. — Я... вас!

Поки Нержін стягав суд, Рубін уже все придумав. Темнокарі очі його світилися блиском знахідки. Широким жестом він помилював Прянчікова.

— Відпустіть цього жовторотого! Валентуля з його любов'ю до всесвітньої справедливості цілком може бути урядовим адвокатом. Дайте йому стілець!

У кожному жарті буває невловима мить, коли він стає або негожим і образливим, або враз зливається з надхненням. Рубін перекинув собі через плече коць, мов мантію, виліз у шкарпетках на тумбочку і звернувся до голови:

— Дійсний державний раднику юстиції! Підсудний від явки на суд ухилився, судитимемо заочно. Прошу починати!

У натовпі біля дверей стояв і рудовусий двірник Свирид. Його розумне, з обвислими щоками, поранене багатьма зморшками обличчя привабно сполучало в собі риси суворости й веселости. З-під лоба поглядав він на суд.

За спиною у Свирида з довгим витонченим восковим обличчям, увінчаним вовняною шапкою, стояв професор Челнов.

Нержін оголосив скрипуче:

— Увага, товариші! Засідання військового трибуналу шарашки Маврино оголошую відкритим. Слухайте справу..?

— Ольговича Ігоря Святославича... — підказав прокурор.

— Слухаємо справу Ольговича Ігоря Святославича, князя новгород-сіверського і путивельського, рік народження... приблизно... Чорти б його забрали, секретарю, чому приблизно?... Увага! Акт обвинувачення, через брак у суду писаного тексту прочитає прокурор.

50. КНЯЗЬ-ЗРАДНИК

Рубін заговорив так легко й складно, немов справді очі його бігали по папері (його самого судили й пересуджували чотири рази, і судові формули закарбувались у нього в пам'яті):

«Акт обвинувачення у слідчій справі число п'ять мільйонів дріб три мільйони шістсот п'ятдесят одна тисяча дев'ятсот сімдесят чотири по оскарженню ОЛЬГОВИЧА ІГОРЯ СВЯТОСЛАВИЧА.

Органи державної безпеки притягли до відповідальності у цій справі Ольговича І. С. Розслід установив, що Ольгович, будучи полководцем доблесної російської армії, у званні князя, на посаді командира дружини, діяв як підлий зрадник Батьківщини. Зрадницька діяльність його позначилася в тому, що він сам добровільно здався в полон лютому ворогові нашого народу нині викритому ханові Кончакові, — а окрім того здав у полон сина свого Володимира Ігоревича, як рівно ж брата й небожа, та всю дружину свою в повному складі з усією зброєю і підзвітним матеріальним майном.

Зрадницька діяльність його виявилася також у тому, що він, з самого початку піймавшись на гачок провокаційного соняшного затемнення, підстроєного реакційним духівництвом, не очолив масову політично-роз'яснювальну роботу серед своєї дружини, що вирушила «шеломами іспити води з Дону», — не кажучи вже про антисанітарний стан річки Дін у ті роки, до запровадження подвійного хлорування. Замість того цей звинувачуваний обмежився, вже перед очима в полковців, цілковито безвідповідальним закликком до війська:

Братья, сего есми іскали, а потягнем!

(слідча справа, том І, аркуш 36)

Згубне для нашої батьківщини значення поразки об'єднаної новгород-сіверської-путивельської-рильської дружини найкраще характеризують слова великого князя київського Святослава:

Дал ми Бог притомити погания, но не воздержавши уности

(слідча справа, том І, аркуш 88)

Помилкою наївного Святослава (в наслідок клясової сліпоти) є, одначе, те, що погану організацію всього походу і роздрібнювання російських військових зусиль він приписує лише «уності», тобто молодості оскарженого, не розуміючи, що тут мова йде про далекосяжно розраховану зраду.

Самому злочинцеві пощастило вислизнути з-під слідства й суду, але свідок БОРОДІН Олександр Порфирівич, а також свідок, що забажав лишитися невідомим, далі його називатимемо АВТОР СЛОВА, незаперечними свідченнями викривають мерзенну роллю князя І. С. Ольговича не тільки в момент переведення самої битви, прийнятої за невинних для російського командування умов метеорологічних:

Віє вітер, носить вражі стріли,
На полки їх Ігореві сипле...

і тактичних:

Звідусіль нестримно суне ворог,
Обступає наших звідусюди...

(там таки, том I, аркуші 123, 124, свідчення Автора Слова)

а й ще більш мерзенну поведінку його і його княжого пароста в полоні. Побутові умови, в яких їх обох тримали у так званому полоні, вказують, що вони заживали найбільшої ласки хана Кончака, що об'єктивно було їхньою винагородою від половецького командування за підступно віддану дружину.

Так, наприклад, зізнання свідка Бородіна доводять, що в полоні у князя Ігоря був власний кінь і навіть не один:

Хочеш, візьми коня, що любий!

(там таки, том I, аркуш 233)

Хан Кончак при цьому говорив князю Ігореві:

Все бранцем ти себе отут вважаєш,
А ти хіба живеш як бранець, а не гість мій?

(там таки, том I, аркуш 281)

І далі:

Признайся, чи полонені так живуть?

(там таки, том I, аркуш 300)

Половецький хан розкриває весь цинізм своїх відносин з князем-зрадником:

За хоробрість твою, за упертість твою
Я люблю тебе, князю.

(слідча справа, том III, аркуш 5)

Більш ретельне слідство викрило, що згадані цинічні відносини існували й задовго *перед* битвою на річці Каялі:

Ти *здавна* люб мені

(там таки, аркуш 14, зізнання свідка Бородіна)
і навіть:

Не напасником би, а союзником вірним,
А другом надійним, а братом твоїм
Я б хотів тобі бути...

(там таки)

Усе це об'єктивізує оскарженого, як активного підсобника хана Кончака, як давнішнього половецького агента і шпигуна.

На основі вищенаведеного звинувачується Ольгович Ігор Святославич, 1161 року народження, уродженець міста Києва, росіянин, безпартійний, раніше під судом не був, громадянин СРСР, за фахом полководець, що служив командиром дружини, маючи звання князя, нагороджений орденами Варяга I ступеня, Ясного Сонечка і медаллю Золотого Щита, в тому, що, він учинив підлу зраду Батьківщини, пов'язану з диверсією, шпигунством і багатолітньою злочинною співпрацею з половецьким ханством,

тобто в злочинах, передбачених статтями 58-1, 58-6, 58-9 і 68-11 КК РСФРР.

У поставлених обвинуваченнях Ольгович визнав себе винним, доказ чого — зізнання свідків, поема й опера.

Керуючися статтею 208-ою КПК РСФРР, справу цю передано прокуророві для притягнення оскарженого до суду».

Рубін перевів дух і переможно обвів очима зеків. Захоплений бистрою фантазією, він уже не міг зупинитися. Сміх, що прокотився ліжками й біля дверей, підстобував його. Він сказав більше й гостріше, ніж хотів би при кількох присутніх тут стукачах або злісно наставлених людях.

Свирид з цупким рудосивим волоссям, що росло в нього без ніякісної зачіски й догляду в бік лоба, вух і потилиці, не засміявся ні разу. Він похмуро глипав на суддів. П'ятдесятлітній російський чоловік, він уперше чув про цього стародавнього князя, що потрапив у полон, — але у знайомих обставинах суду і незаперчній самовпевненості прокурора він переживав іще раз все те, що трапилося з ним самим і вгадував усю несправедливість прокурорських доказів і журбу-сухоту бідолашного князя.

— З огляду на відсутність оскарженого і непотрібність опитування свідків, — розмірено-гугняво вів розправу Нержін, — переходимо до виступів сторін. Слово належить знову таки прокуророві.

І скося зиркнув на Земелю.

«Звичайно, звичайно», — підтакував на все згодний засідатель.

— Товариші судді, — похмуро вигукнув Рубін. — Мало лишається додати до того ланцюга страшних обвинувачень, до того брудного клубка злочинів, що розплутався перед вашими очима. Поперше, я хотів би рішуче відкинути розповсюджену гнилу думку, начебто ранений має моральне право здатися в полон. Це в основі не наш погляд, товариші! А тим більше князь Ігор. Ось кажуть, що його ранило на полі бою. Та хто може це довести нам тепер, через сімсот шістдесят п'ять років? Чи збереглася довідка про поранення, підписана дивізійним військовим лікарем? У кожному разі до слідчої справи такої довідки не підшито, товариші судді!..

Амантай Булатов зняв окуляри — і без їхнього задержуватого блиску його погляд виявився тужливо сумним.

І його, і Прянчікова, і Потапова, і ще багатьох з цього гурту посадили за таку саму «зраду батьківщини» — за те, що добровільно здалися в полон.

— Далі, — гримів прокурор, — мені хочеться особливо підкреслити гідку поведінку оскарженого в половецькому стані. Князь Ігор думає зовсім не про Батьківщину, а про жінку:

Ти одна, голубко-ладо,
Ти одна...

Аналітично це цілком зрозуміле, бо Ярославна в нього жінка молоденька, друга, на таке зілля особливо не покладайся, алеж фактично князь Ігор предстає перед нами як шкурник! Для кого танцювали половецьких танців? — питаю я вас. Знову ж таки для нього! А його мерзенний паріст тут таки вступає в статеві стосунки з Кончаківною, хоча шлюби з іноземками нашим підданим категорично заборонені відповідними компетентними чинниками! І це в момент найнапруженіших радянсько-половецьких відносин, коли...

— Дозвольте! — виступив від свого ліжка патлатий Каган. — Звідки прокуророві відомо, що на Русі вже тоді була радянська влада?

— Коменданте! Виведіть цього підкупленого агента! — постукав Нержін. Та Булатов не встиг і поворухнутися, як Рубін невимушено прийняв виклик.

— Прошу, я відповім! Діалектична аналіза тексту переконує нас у цьому. Читайте в Автора Слова:

Віють стяги *красние* в Путивлі.

Здається, ясно? Шляхетний князь Володимир Галицький, начальник Путивельського райвоенкомату, скликає посполите рушення, Скулу та Єрошку, захищати рідне місто, — а князь Ігор тим часом милується з голих ніг половчанок? Зауважу, що всі ми вельми співчутливі до цього заняття, алеж Кончак пропонує йому на вибір «будь-яку красуню», — так чого ж він, гад, її не бере? Хто з присутніх повірить, щоб чоловік міг сам відректися від *дівки*, га? Отут воно й криється межа цинізму, що виводить оскарженого на чисту воду — це так

звана його втеча з полону і добровільне повернення на Батьківщину! Та хто ж би повірив, щоб чоловік, якому пропонували «першого-ліпшого коня і злата» — знечев'я добровільно повернувся на Батьківщину, а все те кинув, га? Як же це може бути?..

Саме це, саме це питання ставили на слідстві полоненим-поворотцям, і Свирида питали: навіщо б ти вертався на Батьківщину? якби тебе не завербували?!..

— Тут може бути одне і тільки одне пояснення: князя Ігоря завербувала половецька розвідка і *закинула* на підривною роботу в київську державу! Товариші судді! В мені, як і у вас кипить справедливе обурення. Я гуманно вимагаю — повісити його, сучого сина! А оскільки смертну кару скасовано — упекти його на двадцять п'ять років та п'ять *по рогах*! Крім того, в окремому визначенні суду: оперу «Князь Ігор», як цілковито аморальну, як таку, що популяризує серед нашої молоді зрадницькі настрої — зняти зі сцени! Свідка даного процесу Бородіна А. П. притягти до карної відповідальності, вибравши як запобіжний захід арешт. І ще притягти до відповідальності аристократів: 1) Римського, 2) Корсакова, котрі, якби не дописували цієї злоповісної опери, вона не побачила б сцени. Я кінчив! — Рубін важко зіскочив з тумбочки. Промова вже гнітила його.

Ніхто не сміявся.

Прянчіков не чекаючи запрошення, встав зі стільця і серед глибокої мовчанки сказав розгублено тихо:

— *Тан ні, панове! Тан ні!* Ми в печерному віці чи двадцятому? Що таке — зрада? Вік розщепленого атома! Напівпровідників! електричного мозку!.. Хто має право судити іншу людину, панове? Хто має право позбавляти її волі?

— Пробачте, це вже оборона? — ввічливо втрутився професор Челнов, і всі обернулися в його бік. — Я хотів би спочатку порядком прокурорського нагляду додати кількоро фактів, пропущених моїм достойним колегою, і...

— Звичайно, звичайно, Володимире Ерастовичу! — підтримав Нержін. — Ми завжди за обвинувачення, ми завжди проти оборони і готові піти на будь-яке ламання судового порядку. Просимо!

Стриманий усміх вигинав уста професора Челнова. Він говорив зовсім тихо — і лише тому було його добре чути, що слухали його шанобливо. Вицвілі очі його дивилися кудись, не помічаючи присутніх, мов би перед ним гортали літописи. Шишачок на його вовняній шапочці ще більше загострявав обличчя і надавав йому настороженості.

— Я хочу звернути увагу, — сказав професор математики, — що князь Ігор був би викритий ще до призначення полководцем при першому заповнюванні нашої спецанкети. Його мати була половчанка, дочка половецького князя. Сам по крові напівполовець, князь Ігор довгі роки був у союзі з половцями. «Союзником вірним і другом надійним» Кончаків він *уже був* до походу! 1180 року, розбитий мономахо-

вичами, він утік од них в одному човні з Кончаком! Пізніше Святослав і Рюрик Ростиславич кликали Ігоря у великі загальноруські походи проти половців — але Ігор ухилився, пославшись на ожеледь — «б'яшеть серін велик». Може тому, що вже тоді Свобода Кончаківна була просватана за Володимира Ігоревича? Згаданого 1185 року, нарешті, — хто допоміг Ігореві втекти з полону? Та половець же! Половець Овлур, якого Ігор потім «учинил вельможею». А Кончаківна пізніше привезла Ігореві внука... За приховування цих фактів я пропонував би притягти до відповідальності ще й Автора Слова, а також музичного критика Стасова, що не додавав зрадницьких тенденцій опери Бородіна, ну і, нарешті, графа Мусіна-Пушкіна, бо не міг же він бути непричетний до спалення єдиного рукопису Слова? Ясно, що хтось, кому це вигідно, *замітав сліди*.

І Челнов відступив, показуючи, що закінчив.

Той самий млявий усміх був на його устах.

Мовчали.

— Хто ж захищатиме підсудного! Адже людина потребує захисту! — обурився Ісаак Каган.

— Нічого гада захищати! — гукнув Двоєтєсов. — Один бе і до стінки!

Сологдін хмурился. Дуже смішне було, що говорив Рубін, а знання Челнова він тим паче поважав, але князь Ігор був слава російської історії, представник лицарського, тобто найславнішого її періоду, — і тому не слід було навіть посередньо кепкувати з нього. У Сологдіна витворився неприємний осадок.

— Ні, ні, як собі хочете, а я виступаю в обороні! — промовив осмілівши Ісаак, обводячи хитрим оком аудиторію. — Товариші судді! Як благородний урядовий адвокат, я цілковито приєднуюся до всіх висновків державного обвинувача. — Він тягнув і трохи шамкав. — Мое сумління підказує мені, що князя Ігоря не тільки треба повісити, а й четвертувати. Щоправда, у нашому гуманному законодавстві уже третій рік немає смертної кари, і ми змушені замінювати її. Однак, мені незрозуміло, чому прокурор такий підозріло спочутливий? (Тут треба придивитися й до прокурора!) Чому на драбині покарань він одразу перескакує через два щаблі й зупиняється на двадцять п'ятьох роках каторжних робіт. Адже в нашому карному кодексі є кара, що не багато чим відрізняється від смертної, кара куди страшніша за двадцять п'ять років каторги.

Ісаак зволікав, щоб зробити сильніше враження.

— Яка то, Ісаак? — кричали йому нетерпеливо. Тим повільніше з тим найвнішим виглядом він відповів:

— Стаття 20, пункт «а».

Скільки сиділо їх тут, з добрим тюремним досвідом, ніхто ніколи не чув про таку статтю. Докопався, зануда!

— Як вона звучить? — вигукували з усіх кінців непристойні здогади. — Вирізати...?

— Майже, майже, — незворушно підтверджував Ісаак. — Саме духовно каструвати. Стаття 20, пункт «а» — оголосити ворогом трудящих і вигнати за межі СРСР. Хай там, на Заході, хоч здохне! Я кінчив.

І скромно тримаючи голову набік, маленький, патлатий пішов до свого ліжка.

Вибух реготу потряс кімнату.

— Як? як? — ревнув, захлинаючися, Хоробров, а клієнт його підскочив од ривка машинки. — *Вигнати?* І є такий пункт?

— Проти підвищити! Проти підвищити кару! — кричали йому.

Мужик Свирид усміхався лукаво.

Всі гуртом говорили й розбродилися.

Рубін знову лежав на животі, силкувався зосередитися на монголо-російському словнику. Він проклинав дурну свою звичку вискакувати, він соромився зіграної ролі.

✱

В півокруглій кімнаті запанував тихомірний недільний відпочинок. Одні підсіли потеревенити на ліжка до своїх приятелів, що лежали, другі читали й перекидалися зауваженнями з сусідами, дехто лежав мовчки, нечинно, заклавши руки за потилицю і втупивши незмигний погляд у білу стелю.

Все зливалося в одне загальне різноголосся.

Один арештант відірвався від книжки і сказав сусіди:

— А поганий був царський уряд! Чуєш, — Сашенька, революціонерка, вісім діб голодувала, щоб начальник тюрми перед нею вибачився — і він, дурбило, вибачився. А ну, спробуй вимагати, щоб начальник Червоної Прісні вибачився!

— У нас би її дурепу, через кишку на третій день нагодували, та другий строк вліпили за провокацію. Де ти вичитав?

— У Горького.

Двоєтєсов, що лежав неподалеці, стрепенувся:

— Хто тут Горького читає? — грізним басом прогудів він.

— Я.

— На який?

— А от, приміром, фактичні подробиці, про нижньонгородську тюрму: можна підставити драбину до стіни й перелізти, ніхто не затримає, уявляєш? А у наглядців, свідчить автор, револьвери заржавіли, вони ними тільки гвіздки в стіну вганяють. Вельми повчально довідатися.

Внизу, під ними, точилася споконвічна камерна суперечка: коли краще сидіти. Вже сама постава питання фатально припускала, що тюрми не уникнути нікому. (По тюрмах взагалі схильні перебільшувати число арештантів, і коли в дійсності сиділо всього лише дванадцять-п'ятнадцять мільйонів людей, зеки були переконані, що їх — двадцять і навіть тридцять мільйонів. Зеки були переконані, що на волі

майже не лишилося чоловіків). «Коли краще сідати» — мало на увазі: молодим чи в похилому віці? Одні, звичайно — молоді, життєрадісно доводять у таких випадках, що краще сісти в молоді роки: тут устигаєш зрозуміти, чого варте життя, де в ньому дороге, а де — дрантя, і вже років з тридцяти п'яти, *відгунавши десятку*, людина будує життя на розумних засадах. А той, мовляв, хто сідає літнім, лише чуба на собі мене, що жив не так, що прожите — низка помилок, а виправляти їх уже зась. Другі (звичайно — в літах) у такому випадку не менше живорадісно доводять, що, навпаки, сідаючи в похилому віці, ідеш мов би на тиху пенсію, а чи в манастир, що у найкращі свої роки одержав від життя все (у спогадах зеків це «все» звужується до володіння жіночим тілом, добрими костюмами, смачною їжею та вином), а в таборі зі старого багато шкур не здеруть. Молодого ж, мовляв, тут вимордують і скалічать так, що він потім «і на бабу не схоче».

Так сперечалися нині в півокруглій кімнаті, і так завжди сперечаються в'язні, хто — потішаючи себе, хто — роз'яструючи, але істина ніяк не вилущувалася з їхніх аргументів та життєвих прикладів. У неділю вчором виходило, що *сідати* завжди добре, а коли вставали у понеділок вранці — було ясно, що *сідати* — завжди погано.

Алеж і це неправильно...

З коридора ввірвалася до кімнати інша надсадна суперечка — коли слід зустрічати другу половину 20 віку — 1 січня 1950 року чи 1 січня 1951 року? Суперечка, видно, почалася давно і вперлася у питання: 25 грудня якого саме року родився або умовно родився Христос?

Двері причинили. Перестала пухнути од галасу голова, в кімнаті притихло і стало чути, як Хоробров розповідає вгорі лисому конструкторові:

— Коли наші починатимуть перший політ на Місяць, то перед стартом буде, звичайно, мітинг. Екіпаж ракети візьме на себе зобов'язання: заощаджувати пальне, перевищити під час польоту максимальну космічну швидкість, не зупиняти міжпланетний корабель у дорозі на ремонт, а на Місяці сісти лише на «добре» або «відмінно». З трьох членів екіпажу один буде політрук. Дорогою він безперервно провадитиме серед пілота і штурмана масово-роз'яснювальну роботу про користь космічних рейсів і вимагатиме дописів до стінгазети.

Це почув Пряничков що з рушником та милом пробігав через кімнату. Він балетним рухом підскочив до Хороброва і, таємниче суплячися, проговорив:

— Ілля Терентійовичу! Можу вас заспокоїти. Буде не так.

— А як?

Пряничков, як у детективному фільмі, приклав палець до уст:

— Першими на Місяць полетять — американці!

Зайшовся дзвінким дитячим сміхом.

І побіг.

61. ХОДІННЯ У НАРОД

Дружбу Нержина з двірником Свиридом Рубін і Сологдін добросердо називали «ходінням у народ» і пошуками тої великої мужицької правди, яку ще до Нержина шукали Гоголь, Некрасов, Герцен, слов'янофіли, народники, Достоевський, Лев Толстой і, нарешті, Васисуалій Лоханкін.

Рубін і Сологдін самі не шукали мужицької правди, бож володіли Абсолютною прозорою істиною.

Рубін добре знав, що поняття «народ» є поняття вигадане, є неправомірне узагальнення, що всякий народ ділиться на *кляси*, і навіть кляси міняються з часом. Шукати вище розуміння життя в клясі селянства було заняттям убогим, неплідним, бо тільки пролетаріят до кінця послідовний і революційний, йому належить майбутнє, і лише з його колективізму та безкорисливости можна зачерпнути вище розуміння життя.

Не гірше знав і Сологдін, що «народ» є загальне слово для сукупности людей малоцікавих, сірих, грубих, безпросвітно заклопотаних своїм повсякденним існуванням. Колос Духу стоїть не на їхній чисельності. Лиш поєдинчі яскраві особистості, мов ті дзвінки зорі, розкидані на темному небі буття, несуть у собі вище розуміння.

І обидва знали, що Нержин перехворіє, подорослішає, одумається.

І справді, Нержин перепробував, пересмакував уже всі крайності.

Переїнята журбою за *страждєнного брата* російська література минулого століття створила в його уяві, як і в уяві свїх першочитачів, — у срібних шатах і з німбом сивоволосий образ Народу, що сполучав у собі мудрість, моральну чистоту, духову велич.

Та це було само по собі на книжковій полиці і десь там — на селі, на полях, на перепуттях дев'ятнадцятого віку. А небо височіло — двадцятого віку, і тих місць під небом давно на Русі не було.

Не було і Русі ніякої, був — Радянський Союз, а в ньому — велике місто. У місті виростав хлопчина Гліб, на

нього сипались успіхи з рогу наук, він помічав, що метикує швидко, але що є й такі, у кого розум іще бистріший, хто знає незрівняно більше. І Народ продовжував стояти на полічці, а переконання було таке: лише ті люди мають вагу, хто носить у голові вантаж світової культури, енциклопедисти, знавці давнини, цінувальники краси, мужі вельмиосвічені та всесторонні. І треба належати до вибраних! А невдаха хай собі плаче.

Але вибухнула війна, і Нержин спочатку потрапив іздовим до обозу, де, давлечися образою, незугарний, ганявся за кіньми по вигону, щоб їх завернути або скочити їм на спину. Він не вмів їздити верхи, не вмів лагодити зброї, не вмів брати сіно на вила, і навіть цвяхи під його молотком неодмінно гнулися, наче од реготу з недотепного майстра. І чим гірше доводилося Нержину, тим грубіше іржав з нього наоколо неголений, з матерщиною на устах, нещадний і тому дуже неприємний Народ.

Потім Нержин вибився в артилерійські офіцери. Він знову помолодів, поспритнішав, ходив опоясаний ремнями і зграбно вимахував зірваним прутиком, бо іншої ноші в нього не було. Він хвацько їздив на підніжках вантажників, що мчали стрімголов, загонисто матюкався на переправах, і в хлющу й опівночі готовий був до походу і вів за собою слухняний, відданий, ретельний і тому вельми приємний Народ. І оцей його власний невеличкий Народ злагідно вислухував його політбесіди про отой великий Народ, що повстав єдиними грудьми.

Потім Нержина арештували. У перших же слідчих та пересильних тюрмах, у перших же таборах, що смертельним боєм ударили по ньому, викликав у нього жах виворіт декотрих «вибраних» людей: в умовах, коли тільки твердість, воля, вірність друзям виявляли єство арештанта і вирішували долю його товаришів, — оці витончені, чулі, вельмиосвічені цінувальники прекрасного, частенько виказували себе боягузами, скоро здавалися, хитромудро виправдували свою підлість, а незабаром ставали зрадниками, лабзюками і лицемірами. І самому собі Нержин здався мало що не таким, як вони. І він одсагнувся од тих, до чийого гурту досі вважав честю належати. Тепер він їдко висміював те, перед чим поклонявся раніше. Тепер він прагнув опроститися, позбутися останніх залишок інтелігентської ввічливості й розмазаності. У добу безпросвітних невдач, у проваллі своєї перебитої долі Нержин вирішив, що цінні та значимі лише ті люди, що власноручно тешуть дерево, рубають метал, що обробляють землю та ллють чавун. Од людей простої праці намагався тепер Нержин перейняти і спритність всеумілих рук і філософію життя. Так замкнулося для Нержина коло, і він вернувся до моди минулого віку, що треба *іти*, спускатися в народ.

Та за замкненим колом тягнувся ще хвостик спіралі, недосяжний для наших дідів. Як тим, як освіченим барам

XIX віку, освіченому зекові Нержину, щоб зійти в народ, не треба було перевдягатися й намацувати драбину: його просто штовхнули в народ у подраних ватяних штаних, у заляпаному бушлаті й наказали виробляти *норму*. Долго простих людей Нержин розділив не як вибачливий, повсякчас відмінний і через те чужий барин, а — як вони самі, неvirізнений серед них, рівний серед рівних.

Не заради піддобрювання до мужика, а заради кусня глевкого хліба на день довелося Нержину навчитися і струною вгонити гвіздок у точку і пристругувати дошку до дошки. І після жорстокої таборової науки спала з Нержина ще одна полуда. Нержин усвідомив, що *спускатися* далі було ні за чим і ні до кого. Виявилося, що Народ не мав перед ним ніякої вродженої мужицької переваги. Разом з тими людьми сідаючи у сніг на окрик вартового, і разом ховаючися від десятичника по темних закамарках будівництва, і разом тягнучи на морозі ноші та сушачи онучі у бараці, Нержин ясно побачив, що ці люди аж ніяк не вищі за нього. Вони не стійкіше за нього зносили голод і спрагу. Не були твердіші духом перед крем'яною стіною десятилітнього строку. Не передбачливіші, не меткіші за нього у круті хвилини етапів та шмонів. Зате були вони сліпіші й довірливіші до стукачів. Беркіші до грубої брехні начальства. Сподівались амністії, яку Сталінові було тяжче дати, ніж одубіти. Якщо котрийсь таборовий держиморда в хорошому настрої усміхався — вони квапилися й собі усміхнутися. Та ще були вони набагато захлапніші до дрібненьких благ: «додаткової» скислої стограмової пшоняної бабки, потворних таборових штанів, аби вони були хоч трошки новіші та строкатіші.

Більшості з них бракувало тієї *точки зору*, що стає дорожчою за життя.

Лишалось — бути самим собою.

Перехворівши, в котрий уже раз і котрим захопленням, Нержин — остаточно чи ні? — уявив Народ іще по-новому, як не читав ніде: Народ — це не всі, хто говорить нашою мовою, але й не вибранці, позначені вогненною міткою генія. Не народження, не праця її рук і не крила її освіченості визначають приналежність людини до народу.

А — душа.

Душу ж виковує кожен сам собі, рік за роком.

Треба намагатися загартувати, відграничити собі таку душу, щоб стати *людиною*.

І через це — зернинкою свого народу.

62. СВИРИД

Рудого круглоголового Свирида, на обличчі в якого без звички годі було розрізнити вираз пошани од глузування, Нержин запримітив одразу, як тільки той прибув на шарашку. Хоч були там і теслі, й слюсарі, й токарі, та чимось

живлющим різуче вирізнявся серед них Свирид, так що не могло бути сумніву, що саме він і є той представник Народу, у якого слід *зачерпнути*.

Але Нержинові було не так то легко знайти привід познайомитися з Свиридом ближче: говорити їм ще не було про віщо, по роботі вони не стрічалися і жили нарізно. Нечисленна група *роботяз* мала на шарапці окрему кімнату, особно проводила дозвілля, а коли Нержин зачастив до Свирида — Свирид і його сусіди по койках одностайно вирішили, що Нержин — *вовк* і гасає за здобиччю для *кума*.

Хоча Свирид уважав своє становище на шарапці останнім і ніяк не міг уявити, навіщо б оперуповноважені його обставляли, а що вони не гербували ніяким падлом, то слід було остерігатися. Коли Нержин заходив до кімнати, Свирид удавано радів, давав йому місце на койці і з дурнуватим виглядом заходжувався оповідати щонебудь за-тридесять-земельне від політики: як рибу під час нересту б'ють остроколом, як її на тиховодді лозовою рогачкою підхоплюють під *зябри*, а то й ятір наставляють; або як він ходив «на лосів, на ведмедя рудого» (а чорного з білою манишкою ведмедя стережися!); як зіллям медункою гадюк відганяють, а дятловина-трава для коси радість. Була ще довга розповідь, як у двадцяті роки залицявся до своєї Марфи Устинівни, коли вона при сільському клюбі у драмгуртку грала; її рихтували за багатого мельника, вона ж, покохавши, втекла з Свиридом, і на Петра вони тихцем побралися.

При тому небистрі хворі Свиридові очі з-під густих рудуватих брів докидали «Ну, чого внадився, вовче? Не розживешся, сам бачиш».

Та й справді, кожен стукач давним-давно махнув би рукою і облишив неподатливу жертву. Хоч у кого ввірвався б терпець кожного недільного вечора приходити до Свирида, щоб вислухувати його мисливські одкровення. Та Нержин, що попервах заходив до Свирида сором'язливо, саме Нержин, який неситимо жадав отут, у тюрмі, розібратися у всьому недодуманому на волі, — місяць за місяцем не відставав, його зовсім не стомлювала Свиридова балаканина, а, навпаки, відсвіжувала, дихала на нього вільготним досвітком над рікою, обвівала теплим степовим вітерцем, переносила у те єдине в житті Росії семиліття — семиліття НЕП-у, якому ні рівного, ні подібного нічого не було в сільській Русі — від перших корчівок у дрімучому лісі, ще перед Рюриками, до останнього розукрупнення колгоспів. Це семиліття Нержин захопив нетямуючою дитиною і дуже жалкував, що не родився раніше.

Наслухаючи теплий скрипучий Свиридів голос, Нержин ні разу лукавим запитом не спробував перескочити на політику. І Свирид поволеньки почав довіряти, заохотки і сам поринав у минуле, хватка постійної настороженості слабла, глибоко прорізані борозенки на чолі розморщувались, червонувате обличчя освічувалося тихим світом.

Лише втрачений зір заважав Свиридові читати на шарашці книжки. Приноровляючися до Нержина, він коли-не-коли вставляв (частіше — невлад) такі слова, як «принц», «період» та «аналогічно». У ті часи, коли Марфа Устинівна грала в сільському драмгуртку, він почув зі сцени й запам'ятав ім'я Есеніна.

— Есеніна? — не сподівався Нержин. — От здорово! А він у мене тут на шарашці є. Адже це рідкість тепер. — І приніс маленьку книжечку в суперобкладинці, обшпаний різьбленим кленовим осіннім листом. Йому було страшенно цікаво, невже зараз трапиться диво: напівграмотний Свирид зрозуміє й оцінить Есеніна.

Дива не трапилося. Свирид не припам'ятав жодного рядка з чужого раніше, але жваво сприйняв «Гарна вродою Танюша», «Молотьба».

А через два дні майор Шикін викликав Нержина і велів здати Есеніна на цензурну перевірку. Хто доніс, Нержин не довідався. Вочевидь потерпівши від кума і втративши Есеніна мов би то через Свирида, Гліб цілковито зискав його довіру. Свирид почав звертатися до нього на «ти», і розмовляли вони тепер не в кімнаті, а під прогоном внутрішніх тюремних сходів, де їх ніхто не чув.

Відтоді — останніх п'ять-шість недінь — Свиридові оповідання заіскрилися давно очікуваною глибиною. Вечір за вечором перед Нержиним розгорталося життя одної-єдиної піщинки — російського мужика, якому в рік революції сповнилося сімнадцять, і перевалило за сорок, коли почалася війна з Німеччиною.

Які тільки водоспади не ринули через нього! Які тільки хвилі не обточували рудий валунець Свиридової голови! Чотирнадцяти літ лишився він господарем у хаті (батька забрали на німецьку, там і вбили) і пішов з дорослими на козовицю («за півдня косити навчився»). У шістнадцять працював на гуті та ходив під червоними прапорами на сходки. Коли землю оголосили селянською — кинувся на село, взяв наділ. Того року він з матір'ю, та братіками, та сестричками добре спину попотнули і на Покрову були з хлібом. Але по Різдві зачали той хліб сильно-дуже для міста витягати — здай та здай. А після Великодня Свиридів рік — кому вісімнадцять стукнуло, дев'ятнадцятий пішов — смикнули в червону армію. Іти в армію від земельки Свиридові ніякої користи не було, то й подався він з іншими хлопцями до лісу, і були вони там зеленими («ти нас не чіпай — ми тебе не вчепим»). Та опісля і в лісі стало тіснувато, і потрапили вони до білих (саме білі заскочили ненадовго). Допитувалися білі, чи немає між ними комісара; не було такого, то вони для настрашки ватага їхнього цюкнули, а решті веліли начежити кокарди трикольорові й видали рушницю. А огульно порядки у білих були давні, як ще за царя. Повоювали трбнечки за білих — захопили в полон червоні (та й не боронилися дуже, сами поступилися). Тоді червоні офіцерів постріляли, а

салдатам веліли кокарди з шапок поспорювати, бантики по-чепити. І утвердився Свирид з червоними до кінця громадянської. І в Польщу ходив, а після Польщі їхня армія стала трудовою, додому ніяк не пускали, а потім іще на масницю повезли їх до Пітера, а на першому тижні посту ішли вони прямісінько по морю по кризі, якусь там фортецю брали. Послі таки вирвався Свирид додому.

Повернув він у село напровесні і накинувся на земельку рідненьку, одвойовану. Прийшов він з війни не так, як декотрі, не зледащілий, не гуляв йому вітер у голові. Він швидко зіп'явся на ноги («у доброго хазяїна й верба груші родить»), одружився, коней завів...

Хоча влада й опиралася на бідноту, та в ту пору людям не бідніти хотілося, а багатіти, і бідняки, як і Свирид, теж до облаштування тяглися — хто, звісно, роботи не цурався. І пішло тоді гуляти слівце таке: *інтенсивник*. Слово це означало — хто хоче хазяїнувати цупко, але без наймитів (наймита взяти — ума не треба), та по-ученому, з глуздом. І став тоді Свирид Єгоров з жінчиною помічником інтенсивником.

«Добре оженилися — то півжиття» — любив повторювати Свирид. Марфа Устинівна була його найбільшим щастям і найбільшим успіхом. Через неї він не пив, сторонився пустопорожніх збіговищ. Вона приводила йому діток-кожнолітків, двох синків і донечку, — та їхнє народження ні на п'ядь не відривало її від чоловіка. Вона свою припряжку тягнула — набути хазяїствечко! Була вона грамотна, читала журнал «Сам собі агроном» — і так Свирид зробився інтенсивником.

Інтенсивників жалували, уділяли їм позички, насіння. Успіх лучився до успіху, гроші до грошей, уже затівали вони з Марфою хату муровану ставити, не втямки було, що призвіллю такому надходить кінець. Свирид у пошані був, у президію його садовили, герой громадянської війни і в комуністах уже.

Та тут вони з Марфою до цурки згоріли — ледве дітей вихопили з полум'я. І стали — голота, ніщо.

Та горювати довго не довелося. Ледь зачали вони з погорільців вибиватися, як прикотило з далекої Москви — розкуркулювання. І всіх отих інтенсивників, без розуму виплеканих, тепер, теж без розуму, перекроплювали у куркулі і зводили із світу. І возрадувалися Марфа та Свирид, що не встигли цегляної хати ухнути.

Котрий уже раз доля людська загадки загадувала, і біда оберталася прибутком.

Замість того, щоб під конвоем ГПУ їхати загинати в тундру, Свирид Єгоров був призначений «комісаром колективізації» — заганяти народ у колгоспи. Він носив при боці страхотливий револьвер, сам вигонив з хати і відряджав з міліцією, порожняком, без скарбу, куркулів і не-куркулів — кого треба було за рознарядкою.

І на цьому, як і на інших заламах його долі, Свирида нелегко було зрозуміти та піддати класовій аналізі. Нержин

не докоряв, не розвереджував Свирида, та можна було зміркувати, що накипіло в того на душі. Почав він тоді пити і пив так, наче всеньке село належало досі йому, а тепер він його прогайнував. І хоч прийняв він чин комісара, та порядкував погано. Не помічав, що селяни худобу вирізують, приходять до колгоспу без живого рога, без живого копита.

За все це Свирида турнули з комісарства, та на тому не кінчилося, одразу ж веліли закласти руки за спину і з оголеними наганями — один міліціонер ззаду, другий спереду — відвели до в'язниці. Судили його швидко («у нас весь період нікого довго не судять»), упекли десять років за «економічну контрреволюцію» і послали на Біломорканал, а як закінчився Біломор — на канал Москва-Волга. На каналах Свирид працював то землекопом, то теслею, пайку одержував велику, і тільки за Марфу, залишену з трьома дітьми, нила його душа.

Потім Свирида пересуджували. Економічну контрреволюцію замінили «зловживанням» і таким чином він із *соціально-чужих* став *соціально-близьким*. Його викликали й оголосили, що тепер йому довіряють рушницю *самоохорони*. Дарма що Свирид іще вчора, як кожен порядний зек, лавав сторожу останніми словами, а самоохорону й того крутіше, — сьогодні він узяв подану рушницю і повів своїх учорашніх товаришів під конвоем, бо це вкорочувало строк ув'язнення і давало сорок карбованців на місяць, щоб відіслати додому.

Невдовзі начальник табору, у якого було *дві ромби*, вітав його із звільненням. Свирид документи виписав не в колгосп, а на завод, забрав туди Марфу з дітьми і вкортці потрапив уже на заводську червону дошку як один з кращих складувів. Він гнав позанормові, аби надолужити все загублене ще з пожежі. Вже думки їхні снувалися навколо маленької хатини з городцем і як далі вчити дітей. Дітям було п'ятнадцять, чотирнадцять і тринадцять, коли гримнула війна. Дуже швидко фронт наближався до їхнього виселку.

На кожному завороті Свиридової долі Нержин тепер затаював подих, очікуючи, що там знову устругне Свирид. Він уже думав, чи не лишиться той виглядати німців, затаївши злобу за табір. Ба ні! Свирид на початку поведився, як у найкращих патріотичних романах: що мав гаразду — закопав у землю, а щойно заводське устаткування відправили вагонами і робітникам роздали підводи, — посадовив на воза трьох діточок та жінку і — «коняка чужа, батіг не свій, поганяй, не стій!» — од Почепа відступав до самісінької Калуги разом з багатьма тисячами інших.

А під Калугою щось тріснуло, щось рушилось, кудись їхній потік розплився, уже стало їх не тисячі, а сотні, та й то чоловіків намірялися в першому ж військоматі забрати в армію, а родини хай собі далі їдуть самі.

І отут, щойно стало ясно, що з родиною йому підкоптило розставатися, Свирид, буцім і не сумніваючися, що ро-

бить добре, відстав у лісі, пере чекав лінію фронту — і на тому ж возі, і конячиною тою ж самою, та уже не байдуже-казенною, а береженою, своєю — повіз родину назад, од Калуги до Почепа і вернувся у предковічне своє село і оселився у чийсь порожній хаті. А тут сказали: з колишньої колгоспної землі бери скільки можеш обробити — обробляй.

І Свирид узяв, і заходився орати її й засівати без найменших докорів сумління і не надто прислухаючися до воєнних звідомлень, працюючи впевнено й рівно, так начебто у ті далекі роки, коли ні колгоспів ще не було, ні війни.

Приходили до нього партизани, казали — збирайся, Свириде, воювати треба, а не орати.

— Комусь же й орати, — відмовлявся Свирид. І від землі не пішов.

Тоді партизани приловчилися вбити німецького мотоцикліста, та не за околицею, а якраз тобі серед села. Знали партизани німецькі порядки. Наїхало відразу німців, повигонали людей з хат і доценту спалили село.

Знову ж таки не засумнівався ані крихти Свирид, що тепер настає час порахунку з німцями. Одвіз Марфу з дітьми до її матері, і як стій пішов до тих самих партизанів у ліс. Йому дали автомат, гранати, і він сумлінно, кмітливо, так як працював на заводі чи на землі, підстрілював німецькі дозори біля залізничного полотна, відбивав обози, допомагав висаджувати місточки, а у свята ходив до сім'ї. І виходило, що як-не-як, а він з родиною.

Але повертався фронт. Хвалилися навіть, що Свиридові дадуть партизанську медаль, коли прийдуть наші. І оголосили, що тепер їх приймуть до радянської армії, кінчиться їхня лісова житуха.

А з того села, де Марфа тепер жила, вигнали німців усіх мешканців, пацан прибіг, розповів.

І вмить, не діждавшись наших, і нічого більше не чекаючи, нікому не заїкнувшись, покинув Свирид автомат і дві диски і погнав за своєю сім'єю. Він втерся у їхній потік, мов цивільний, і знову ж таки біля того самого воза, повйоюючи на ту саму конячину, скоряючися правоті нового рішення, яку він у чомусь убачав, рушив завізною дорогою од Почепа на Слущк.

Тут Нержин лише хапався за голову й похитувався. Він переставав будь-що розуміти. Та що не виховувати він хотів Свирида, а досвідчити *соціальний експеримент*, то знов таки не ятрив Свиридові душу, лиш запитував:

— А що ж далі, Даниличу?

Що далі! Міг, звичайно, він знову у ліс відбитися і відбивався таки раз, та на лихо з бандитами здибався, ледве-ледве дочку від них врятував. Тож поїхав далі у потоці. А тоді вже став міркувати, що наші йому не повірять, все одно пригадають, що і в партизани він не одразу пішов і дремелував звідти, і вже сім бід, один одвіт — доїхав до Слущка. А там садовили у потяг і давали харчові талони аж до Райн-

ської області. Спершу прошелестіла чутка, що з дітьми не братимуть, і Свирид уже метикував, як його повертати. Та забрали всіх — і він ні за цапову душу покинув коняку з возом і поїхав. Під Майнцем його з хлопцями опреділили на завод, а жінку з дочкою взяли працювати до бауера.

І от на тому заводі німецький майстер ударив сина Свиридового, меншенького. Не довго думаючи, підскачив Свирид, із сокирою й замахнувся на майстра. За законами німецького райху, коли б діло до законів дійшло, замах такий означав — розстріл Свиридові. Та майстер охолов, підійшов до бунтаря і сказав, як переказував тепер Свирид: — Я сам — фатер. Я тебе — фєрштєє (розумію).

І нікому далі не доповів! А незабаром Свирид довідався, що того самого ранку прийшло майстрові повідомлення про синову смерть у Росії.

Осмалений, з полатаними боками Свирид, згадуючи того райнського майстра, не соромлячися, витирав рукавом сльозу:

— Після цього я на німців не сердюся, що хату пустили з димом, і всю злість оцей фатер зняв. Бач, перейнявся чоловік! — от тобі й німець...

Та це було одно з небагатьох, дуже небагатьох потрясень, що захитали переконаність у власній правоті впертого рудого мужика. Протягом решти тяжених років, при всіх жорстоких окунаннях та виринаннях, ніякі роздумки не знесилювали Свирида у хвилини рішень. І так повсякденною своєю послідовністю Свирид перекреслював найкращі сторінки Монтєня та Шаррона.

Не зважаючи на страхітливе неуттво й нетямущість Свирида Єгорова щодо вищих осягів людського духу та суспільства, — відзначалися врівноваженою тверезістю його вчинки та рішення. І коли він знав, що німці геть чисто вистріляли собак на селі — знав не спеціально, а якось воно дійшло до нього — тож і відрубану коров'ячу голову клав спокійнісінько в легенький сніжок, чого аж ніяк не зробив би за інших обставин. І хоч ніколи, звичайно, не вивчав він ні географії, ні німецької мови, та коли їх із старшеньким сином скрутила біда на копанні окопів в Ельзасі (ще й американці з літаків кропили) — утік він відтіля з сином і, нікого не розпитуючи і не читаючи німецьких написів, вдень переховуючись, завсіди потемки, незнайомою землею, без доріг, напрямиць, як літає ворона, перекрив дев'яносто кілометрів і, хата в хату, підкрався до того бауера під Майнцем, де працювала жінка. Там вони і досиділи в бункері у садку до приходу американців.

Жодне одвічно прокляте питання про критерій правдивості чуттєвого сприймання, про адекватність нашого пізнання речам у собі — не мучило Свирида. Він був переконаний в тому, що бачить, чує, нюхає, розуміє все — непомильно.

Так і в понятті про доброчесність все у Свирида було негаласливе й одне до одного припасоване. Він нікого не обмо-

вляв. Ніколи не кривосвідчив. Лихословив лише з нужди. Убивав лише на війні. Бився тільки за наречену. Ні в кого не зміг би украсти ні ганчірки, ані крихти. А що, — як він казав — до женячки «клював по бабах», — так і володар дум наших Олександр Пушкін признавався, що заповідь «не забажай жони ближнього твого» йому тяжка особливо.

І зараз п'ятдесятилітній, ув'язнений, заледве що не сліпий, очевидно, приречений тут, у тюрмі, й померти, — Свирид не виявляв нахилу до святости, чи до розпачу, чи до каяття, а тим паче до виправлення (як про це зазначено в назві таборів), — а, взявши в руки мітлу, старанно від зорі до зорі кожного дня замітав подвір'я і тим відстоював своє життя перед комендантом і оперуповноваженим.

Любив Свирид — землю. Мав Свирид — родину.

Поняття «батьківщина», «релігія» і «соціалізм», не вживані у звичайній щоденній розмові, були начебто геть невідомі Свиридові — вуха йому немов позакладало для цих слів, і язик не наламувався їх вимовляти.

Його батьківщиною була родина.

Його релігією була родина.

І соціалізмом теж була родина.

І всіх царів, попів і сіячів розумного-доброго-вічного, письменників і ораторів, борзописців і крикунів, і прокурорів, і суддів, що протягом життя мали якесь діло до Свирида, він, з поневольності подумки, сердито посилав:

— А не пішли б ви...?

63. СВИРИДІВ КРИТЕРІЙ

Над їхніми головами східці дерев'яних сходів гули й поскрипували від переступів та човгання ніг. Деколи сипалося згори порохно і крихти сміття, та ні Свирид, ні Нержин того майже не помічали.

Вони сиділи на незаметній підлозі у своїх брудних, давно заносених, з зашкарубленими задми парашутних синіх комбінезонах, охопивши коліна руками. Сидіти так, не підмостивши колодки, було не надто зручно, їх трохи закидало, тому плечима й спинами вони обпиралися об навскісні дошки, прибиті знизу до сходів. Їхні очі дивилися прямо вперед, але теж упиралися в облуплену бічну стіну убиральні.

Нержин, як і завжди, коли треба було щось збагнути, охопити думкою, часто кутив — і роздушені недопалки складав рядочком біля напівпрогнилого плінтуса, від якого втору до сходів тягнувся трикутник брудної стіни з поколупаним тиньком. Свирид же, дарма що діставав, як і всі, цигарки «Біломорканал», що своїм опакуванням зайвий раз нагадували йому згубну працю в згубливому краї, де мало-мало не наклав він кістками, твердо не кутив, дотримуючись заборони німецьких лікарів, що вернули йому три десятих зору одним оком, вернули світло.

До тих німецьких лікарів зберіг Свирид пошану і вдячність. Вони йому, вже безнадійно сліпому, вганяли велику голку в хребет, довго тримали у пов'язці з омастою на очах, потім розв'язали очі в напівтемній кімнаті і веліли — «дивись!» І розвиднилося! При світлі тьмяної жарівки, що видалася йому яскравим сонцем, він одним оком розрізнув обриси голови свого рятівника і, припавши, поцілував йому руку.

Нержин уявив собі завжди зосереджене, а в цю хвилину полагідніле обличчя очного лікаря з Райну. Гей, рудим дикуном із східних степів мусів здаватися йому цей звільнений з-під завоїв чоловік, чий теплий голос, чия безмежна вдячність, так суперечили дикунському вчинкові, що привів його до лікарні.

Це сталося після закінчення війни. Свирид з усією родиною жив в американському таборі переміщених осіб. І стрівся йому односелень, сват, якого Свирид називав іще «сват-сучка» за якесь там дільце при створенні колгоспу. З тим сватом-сучкою вони разом їхали до Слуцька, а в Німеччині їх розкидало. І ось тепер годилося щасливу зустріч окропити, а іншого нічого не було — приніс сват пляшку спирту. Спирт був непробований, напис німецький — нечитаний, зате на дурняка їм дістався. Що ж, і обачний, недовірливий, унікальний тисячі небезпек Свирид теж не був убезпечений од російського авося — добре, відтикай, свате! Виглушив Свирид повну склянку, а решту навхильці закінчив сват-сучка. Спасибі, хоч синів при тому не було, а то б і їм по шкалику дісталося. Прокинувшись по полудні, злякався Свирид передчасного мороку в кімнаті, висунувся у вікно, та світла і там було мало, і він довго не міг уторопати, як це в американського штабу через вулицю, та й у вартового, горішня полови-на зникла, а долішня зосталася. Він ще пробував приховати лихо від Марфи, та до вечора пелена повної сліпоти заслала й нижню частину його очей.

А сват-сучка вмер.

Після першої операції очні лікарі сказали: рік прожити у спокої, тоді зроблять ще одну операцію, ліве бачитиме цілком, а праве — наполовину. Вони це певно обіцяли, і слід було б дочекатися, та — вирішила сім'я Єторових їхати додому.

Уважно поглянув Нержин на Свирида.

— Алеж ти, Даниловичу, назагал уявляв, що тебе тут чекає?

Геть усе навколо Свиридових очей — і повіки, і скроні, і підоччя — вкрилися дрібнесенькими зморшками. Він усміхнувся:

— Я?.. Я, Глібо, суцце знав, що залигають. Правда, в листівках наші напихали — у дві усі не вбереш: усе, бач, вам прощається, брати й сестри вас ждуть не діждуться, дзвони бамкають, а то, буцім, і колгоспів насильці не буде, а лише хто охочий. Прямо бери ноги на плечі, та біжка

сюди... Та не йняв я віри тим листівкам і знав, що не мити мені тюрми-терпелихи.

Короткі цупкі вуса його, руді з сивиною, ледь здригалися від спогаду.

— Марфі Устинівні я одразу сказав: овва, стара, ставок-озеро обіцяють, та чи хлєпнути з охаби ще дозволять?.. Вона мені чуба так легенько покуйовдила та: старий-старий, були б твої оченьки, а там розглянемося. Давай другу операцію зробимо. Ну, а діти всі трійко такого парка парять: батечку! матінко! та назад! та додому! Та чого ще тут операції ждати, та хіба ж у нас у Росії лікарів немає? Ми ж і німців побили, то хто ранених виходжував?! Ми школу російську кінчати хочемо!.. Мій-то старшенький двох годочків усього не довчився. Дочка Варя знай слізьми умивається — чи ви хочете, щоб я за німця віддалася? Все мариться дівці, що вона тут свого судженого втрає... Ех, чухаю в голові, дітки-дітки, лікарі у нас у Росії є, та чи ми до них доступимося?.. Але я таки прикидав, що всеньку вину на мої плечі звальять, бо діти — що? Мене посадять — а діти най живуть.

І вони поїхали. На пограничній станції чоловіків та жінок одразу розділили і далі гнали в окремих ешелюнах. Сім'я Єгорових, що всю війну протрималася вкупі, тепер розпалася. Ніхто не питав брянський ти чи саратовський. Жінку з дочкою без ніякого суду вислали до пермської області, де дочка працює тепер на бензопилці. А Свирида з синами закинули за колючку, судили і за зраду батьківщини вліпили і синам, як батькові, по десятиці. З молодшим сином Свирид потрапив у солекамський табір і хоч там його ще попестував два роки. А другого сина запроторили за Колиму.

Таким було дома. Такими були доччин суджений і синівська школа.

Від неспокою слідства, а згодом од таборового недоїдання (він ще синові оддавав повсякдень своєї півпайки) не те що не просвітлялися Свиридові очі, а примеркало й останнє ліве. Серед тої гризні вовчої на глухій лісній підкомандирівці просити лікарів повернути зір було сливе те самісіньке, що проситися живим на небо. Не те що лікувати Свиридові очі, ба навіть порадити, де це робити — не під силу було таборовій сірій лікареньці.

Стиснувши долонями голову, розмірковував Нержин над загадкою свого приятеля. Не згори вниз і не знизу вгору дивився він на цього мужика, спостигненого подіями, — а торкаючися плечем плеча і з очима врівень. Всі розмови їхні вже давно, і чим далі тим настирливіше, наштотувували Нержина на одно питання. І, здається, сьогодні настала хвили-на на те питання.

Складне життя Свиридове, його безнастанні переходи з одного боку на інший — чи не було тут чогось більшого за звичайне самозбереження. Чи не збігалось воно, бува, з толстовською істиною, що в світі немає нікого винного і нікого правого?.. Чи не виявлялася в отих майже інстинктових

вчинках рудого мужика — світова система філософського скептицизму?..

Соціальний експеримент, що його розпочав Нержин, міг дати сьогодні ось тут під сходами цілковито неждані й блискучі результати!

— Така нудьга мені, Глібо, — говорив тим часом Свирид і мозолястою шкарубкою долонею сильно тер неголену щоку, наче хотів зідрати з неї шкіру. — Таж чотири місяці листів з дому немає, га?

— Ти ж говорив — у Змія лист?

Свирид глянув докірливо (очі його були пригашені, але ніколи не здавалися осклілими, як у сліпих від народження, і тому вираз їх бував зрозумілий):

— Після чотирьох місяців? Чого сподіватися в тому листі?

— Як одержиш завтра — приходь, прочитаю.

— Та вже в бігці до тебе.

— Може, на пошті який пропав? Може, куми замотали? Не вереди себе, Даниловичу, дарма.

— Чого — дарма, як серце скімлить? За Віру боюся. Двадцять один годок дівчині, ні батька, ні братів, і мати не поруч.

Цієї Віри Єгорової Нержин бачив фотографію з минулої весни. Дівчина рослява, як налита, з великими довірливими очима. Крізь усю світову війну батько проніс її та виберіг. Ручною гранатою врятував у менських лісах од лихих людей, що добивалися згвалтувати її п'ятнадцятилітню. Але що він тепер міг зробити, з тюрми?

Нержин уявив собі непролазні пермські ліси; кулеметну стрільнину бензопилок; відворотний рев тракторів, що волочать стовбури; вантажні машини, утрузлі озадками в багнуку, що простягають до неба радіатори гейби в баганні; озлоблених чорних трактористів, що розучилися відрізняти мат од простого слова — і між ними дівчину в спецівці, у штанах, які звабливо підкреслюють її жіночі принади. Вона сидить з ними біля багаття; ніхто, проходячи, не прогавить нагоди її обмацати. Звичайно не дарма ние Свиридове серце.

Та слова потіхи звучали б убого-марними. Вже краще відволікти його увагу та і для себе ствердити у ньому те, що шукав — протизагучу вченим своїм друзям. Чи не почує він зараз, отут, народне мужицьке обґрунтування скептицизму, і сам тоді, може статися, укріпиться в ньому!

Поклавши руку на Свиридове плече, а спиною, як і давніше, упираючися в косі планиці сходів, Нержин морочливо, здалеку підводив до свого питання:

— Давно кортить мені поспитати тебе, Свириде Даниловичу, зрозумій мене правильно. От слухаю, слухаю про твої поневіряння. Вузликувате твоє життя, та певно не лише твоє, багатьох... багатьох. Усе ти чогось кидався, п'яте колесо шукав — чей не спроста?... Вірніше, як ти гадаєш, з яким... (він мало не сказав «критерієм»)... з яким мірилом

повинні ми підходити до життя? От, приміром, хіба є люди на землі, котрі нарочито бажають злого? Так-таки й думають: заходжусь та вчиню людям зло? Давай притисну їх, щоб їм життя не було? Навряд, га? Може ж люди всі хочуть доброго — *думають*, що доброго хочуть, але кожен не без гріха, не без помилок, а дехто й просто знавіснілий — і от завдають один одному люди стільки лиха. Переконують себе, що чинять добре, а насправді виходить погано. Так, як у твоїй приповідці, що, мовляв, сіяли ячмінь, а вродивсь кукіль.

Мабуть, не дуже він ясно висловлювався. Свирид похмуро скоса глипав на нього, сподіваючися підступу чи що.

— А тепер, якщо ти, приміром, помиляєшся, а я хочу тебе врозумити, кажу тобі про це словами, а ти мене не слухаєш, навіть рота мені затикаєш — так що мені тоді робити? Дрюком тебе по голові? Добре ж коли я таки справді правий, а якщо мені тільки здається, якщо я те лише уроїв, що правда по моему боці? Або, може, я і був правий, та правда моя загула давно, і остався я неправий? Життя ж міняється, га? Ну, одним словом так: коли не можна бути певним, що правда завсіди з тобою, то встрахувати можна чи ні? Хіба ж таки можна — чоловікові на світі розібратися: хто правий? хто винний? Хто б це міг сказати?

— Та я тобі скажу! — радо відізвався просвітлілий Свирид з такою готовістю, наче його питали, котрий черговий заступає чергувати вранці. — Я тобі скажу: вовкодав — правий, людоджер — ні!

— Як-як-як? — Нержину аж дух перехопило від простоти і сили рішення.

— Ото так, — з твердою певністю повторив Свирид, всім тілом повернувшись до Нержина і гаряче дихаючи йому в обличчя з-під вусів: — *Вовкодав — правий, людоджер — ні.*

64. СТИСКАЮЧИ КУЛАКИ

Стрункий юний лейтенант з плямками квадратних вусиків під носом, що заступив чергувати з недільного вечора, особисто пройшов після відбою верхнім і нижнім коридорами спецтюрми, заганяючи арештантів до кімнат спати (в неділю вони лягали завжди неохоче). Він пройшов би і вдруге, та не міг уже більше відійти од молодой тугенької фельдшериці санчастини. Фельдшериця мала в Москві чоловіка, але не було йому доступу до неї в заборонену зону на цілу добу її чергування, і лейтенант покладав велику надію на сьогоднішню ніч, а жіночка з грубим сміхом виривалася і повторювала одне й те саме:

— Не пустуйте!

Тому розгонити арештантів удруге він послав замість себе свого помічника старшину. Старшина бачив, що лейтенант до ранку з санчастини не вибереться, перевіряти його не буде — тож не вельми старався вкладати усіх спати, бо

за багато років набридло і йому бути собакою, та й розумів він — дорослі люди, яким завтра на роботу, поспати не забудуть.

А гасити світло у коридорах і на сходах спецтюрми не дозволялося, бо це могло сприяти втечі або бунтові.

Так за два рази ніхто не зачепив Рубіна й Сологдіна, що обтирали стіну в головному великому коридорі. Було по дванадцятій, але вони забули про сон.

Це була одна з тих нескінченних запеклих суперечок, якими — коли не бійкою — нерідко кінчається російський обряд веселощів.

Спів-посидинок на папері у них не зладнявся. За цю годину, чи й більше, Рубін та Сологдін перебрали уже два інші закони діалектики, потривожили тіні Гегеля й Фюрбеха, — та на тій далекій холодній височині за жодну нерівність не могла зачепитися їхня суперечка, на жодній площині не могла стихитися, а, вдаряючи і вдаряючи об їхні груди, зривалася у кратер вулкану.

— Ти ж — допотопний викопань! іхтіозавр! — гарячився Рубін. — З такими несусвітніми поглядами — як ти житимеш на волі? Хіба суспільство зможе тебе прийняти?

— Я-яке суспільство? — здивовано підводив брови Сологдін. — Скільки я себе пам'ятаю — я пам'ятаю себе не в суспільстві, а у в'язниці! Навколо мене самі драти та наглядачі. Від *суспільства* поза зоною я відірваний по суті назавжди — то чому я мав би готувати себе до нього?..

Вони вже наперечилися, *така чи не така* підростає молодь.

— Як ти смієш осуджувати молодь! — сердився Рубін. — Я з молоддю разом воював на фронті, ходив з нею в розвідку, а ти про неї од якогось задрипаного свистуна на пересилці почув. Дванадцять років по таборах киснеш, та й перед тим — хіба ти бачив країну? Патріярші Пруді? Чи може виїздив на неділю в село Коломенське?

— *Країну?* Ти берешся судити про країну? — кричав Сологдін, але стримуючися до здавленого звуку, мов би його душили. — Ганьба! Тобі — ганьба! Скільки людей перейшло у Бутирках, згадай — Громов, Івантеев, Яшин, Блохін, вони говорили тверезі речі, вони з власного життя тобі все розповідали — то хіба ти слухав? А ти? Вартапетов, потім цей, як його...

— Хто-о? Навіщо мені їх слухати? Засліплені люди. Вони ж просто виють, як звір, у якого лапа в капкані. Невдачу власного життя вони витолковують взагалі як крах... світобудови. Їхня обсерваторія — камерна параша, у них...

І так далі й далі мчали вони, втрачаючи порядок доказів, зв'язок думок наступних і попередніх, не відчувачи і не бачачи цього коридора, де лишилося тільки два недоумкуваті шахматисти за дошкою та старий курій-коваль, що безперервно кашляв, і де так впадало в око їхнє збуджене вимахування руками, розчервонілі обличчя і під кутом

одна до одної виставлені велика чорна борода та чепурненька білява.

93

Кожен з них видивлявся і переслідував лише одне: знайти таке місце, куди найбільючіше вдарити другого.

Якби наші очі могли топитися від жару почуття, яке в них відбивається, — очі Сологдіна витекли б, з такою пристрасною дивився він на Рубіна.

— З тобою порозмовляєш! Ніякі докази розуму до тебе не доходять! Підмінити чорне білим для тебе простіше простого! І що мене особливо обурює: внутрішньо ти визнаєш девіз — (згарячу в нього вирвалося іноземне слово, але воно було лицарське) — «мета виправдує засоби». А запитай тебе ніс-у-ніс — чи ти його визнаєш, ти відречешся! відречешся неодмінно!

— Ні, чому ж? — з заспокійливим холодком неждано відповів Рубін. — Особисто для себе — не приймаю. А коли говорити про суспільство? Вперше в історії людства наша мета така висока, що нам вільно сказати: вона виправдує засоби, вжиті, щоб її досягти.

— О, навіть так! — вгледівши вразливе для рапіри місце, миттю наніс Сологдін дзвінкий удар. — Запам'ятай: *чим вища мета, тим вищими повинні бути засоби*. Підступні засоби нищать і мету!

— Себто як це підступні? Чиї це — підступні? Може, ти відкидаєш засоби — революційні? Ти, може, відкидаєш і конечність диктатури?

— Не тягни мене в політику! — перечив Сологдін і вказівним пальцем розпростаної руки швидко помахував, гей би вістрям шпаги, перед Рубіновим носом. — Я сиджу по п'ятдесят восьмій статті, але політикою не цікавився і не цікавлюся. Он коваль сидить неписьменний — він також по п'ятдесят восьмій.

— Ні, ти говори прямо! — наступав Рубін. — Ти — диктатуру пролетаріату визнаєш?

— Про владарство трудящих я й не заїкався. Я поставив тобі питання суто моральне: мета виправдує засоби чи ні? І ти відповів! І викрив себе.

— Я не казав, що в особистому розумінні, відношенні!

— Та хоч би й не в особистому! — здавлено вигукував Сологдін. — Від розширення моральність не повинна губити силу! Виходить, коли сам ти уб'єш або зрадиш — це злочинство. А Єдиний і Непомилний ухає мільйончиків п'ятдесят — це закономірно і треба розглядати в передовому напрямі?

— Це неспівмірні величини! Це різні якості!

— Ти прикидаєшся! Ти занадто розумний, щоб вірити в таке паскудство! Людина здорового розуму не може так думати! Ти просто брешеш!

— Сам ти брешеш! Це в тебе — суцільна поза! — і ідіотська «мова граничної ясности»! І гра в лицарів! І під-

робка личини під Олександра Невського! Усе в тебе поза, бо ти у житті — невдаха! І дрова твої — теж поза!

— То-то ти на них виходити перестав! Бо там треба руками працювати, не язиком!

— Коли перестав? Три дні?

Суперечка їхня, ніде не затримуючись, як нічний скорий проз півстанки, проз ліхтарі, то безлюдним степом, то освітленим городом, проносилися світлими й темними місцями їхньої пам'яті, — і все, що на мить виринало, кидало химерне освітлення чи нерозбірне гучання на нестримний біг їхніх зчеплених думок.

— Ти спершу приміряв би моральність до себе! — обурювався Рубін. — Як там з метою і засобами у тебе? В особистому розумінні? Пригадай, з чого ти починав інженерну кар'єру? Про що мріяв? Як Корейко, неодмінно хапнути мільйон?..

— Згадай і ти, як учив селянських дітей доносити на батьків!..

Вони зналися вже два роки. І тепер усе, що вони довідалися один про одного в задушевних розмовах, вони намагалися обернути один проти одного найобразливішим, найдощкульнішим способом. Вони пригадували зараз усе і пшурляли як обвинувачення. Їхній поєдинок уже не підносився до питань загальних, а сповзав і сповзав до особистих, де можна було разити особливо боляче.

— Он твої однодумці, он твої найкращі друзі! — шаленів Сологдін. — Шишкін-Мишкін! Не розумію, чого ти од них одгородився? Що за лицемірність!

— Ти що?.. — задихнувся Рубін. — Ти це говориш... серйозно?..

Ні, сам для себе Сологдін пречудово знав, що Рубін — не стукач і не буде ним, та надто вже велика була спокуса штовхнути його зі злости на одну купу з оперуповноваженим.

— В кожному разі, — наполягав Сологдін, — з твого боку це було б куди послідовніше. Раз тюремники вершать праве діло — твій обов'язок допомагати їм мірою сил. То чому б не *постукати*? І Шикін напише тобі добру характеристику. І твою справу переглянуть...

— Це — кров'ю пахне! — стиснув Рубін чималі свої кулаки і підняв їх, буцім, готуючись до бійки. — За такі слова пику б'ють!

— Я лише говорю, — можливо стриманіше відказав Сологдін, — що з твого боку було б *послідовніше*. Якщо мета виправдує засоби.

Рубін розтиснув непотрібні кулаки і глянув на супротивника презирливо.

— Треба спочатку *принципи* мати! А в тебе — ніяких принципів! Абстрактне базікання про Добро і Зло...

А Сологдін доводив своє.

— От тобі й на. Розберися. Оскільки усіх нас посаджено — правильно, а тебе одного — неправильно, то, вихо-

дить, тюремники мають рацію. Кожного року ти двічі поси-
лаєш прохання про помилування...

— Брешеш. Не про помилування, про перегляд справи.

— Яка різниця?

— Дуже велика.

— Тобі відмовляють, а ти далі канючиш. Ось ти не
схотів сперечатися про вагу гордості в житті людини, а тобі
ого як не завадило б позичити гордості! Ти заради зовніш-
ньої свободи готовий принижуватися! Ти наче припнутий
собака — над тобою має владу той, хто тримає ланцюг!

— А над тобою — не має? — розлютувався Рубін. —
А ти б не канючив?

— Ні.

— Бо в тебе просто немає можливості одержати волю!
А була б можливість, ти б не тільки канючив, ти б...

— Ніколи! — відрікся Сологдін.

— Надто вже ти шляхетний! Кепкуєш, як пріє Сімка,
а сам, якби міг відзначитися, — плазом поліз би!

— Ніколи!! — Сологдіна аж затрусило.

— А я тобі кажу! — тріумфував Рубін. — Просто ке-
бети бракує відзначитися! Просто зелене яблучко! А міг би
щонебудь зробити... А гукнуть — плазом повзтимеш!

— Доведи! — тепер Сологдін стискав кулаки. — От
за це пику б'ють!

— Дай час — доведу! Дай мені... — рік! Даш рік?

— Хоч десять!

— І я тебе піймаю! Але ти, звісно, підведеш діалекти-
ку, що «все тече, все міняється».

— То для таких, як ти, «все тече, все міняється»! Не
суди по собі!

69. УДОСВІТА В ПОНЕДІЛОК

Піднімали на шарашці звичайно о сьомій.

Та в понеділок задовго до того в кімнату, де жили ро-
бітники, прийшов наглядач і поторгав за плече двірника.
Свирид тяжко хропнув, прокинувся і при світлі синьої лям-
почки глипнув на наглядача.

— Одягайся, Єгоров. Ляйтенант кличе, — тихо промо-
вив наглядач.

Та Єгоров лежав з розплющеними очима, не вору-
шачися.

— Чуєш, кажу, ляйтенант кличе.

— Що там? Ус... лися? — не рухаючися запитав
Свирид.

— Вставай, вставай, — тряс його наглядач. — Не знаю
чого.

— Е-е-ех! — широко потягнувся Свирид, заклав рудо-
волосі руки за голову й зотяжно позіхнув. — Коли вже той
день настане, що з лави не підведешся!.. Година ж яка?

— Шість незабаром.

— Шести-и немає?! Ну, йди, гаразд.

І продовжував лежати.

Блимнувши скося, наглядач вийшов.

Коли двері за ним зачинилися, сусіда коваль озвався:

— Куди, Свириде?

— Господарі кличуть. Пайку відробляти — з серця кинув двірник.

Дома в себе Свирид не залежувався, а у в'язниці не любив схоплюватися потемки. З-під палиці до світу вставати найгірше діло арештантові.

Та у Севураллазі піднімають о п'ятій.

Отже на шаразі слід було пригинатися.

Нічого не бачачи в сніговій півтемряві, Свирид безпомилково відчув ногами, що снігу випало на півтори п'яді. Либонь, ішов усеньку ніч, лапатий. Бредучи снігом, він подався на вогник штабних дверей.

На поріг штабу тюрми якраз виступив черговий — лейтенант з плугавими вусиками. Нещодавно вийшовши од медсестри, він виявив непорядок — багато нападало снігу, тому й викликав двірника. Заклавши обидві руки за ремінь, він прорік:

— Давай, Єгоров, давай! Од парадного до вахти прокидай, од штабу до кухні. Ну, і тут... де гуляють... Давай!

— Всім давати — чоловікові не лишиться, — буркнув Свирид, рушивши сніжною цілиною по лопату.

— Що? Що ти сказав? — грізно перепитав лейтенант.

Свирид озирнувся:

— Кажу — яволь, начальнику, яволь! (Німці теж, бувало, отак «гир-гир», а Свирид їм — «яволь»). На кухні там скажи, хай картоплі мені підкинуть.

— Добре, чисть.

Почав працювати Свирид похмуро, а після заправи — першої півсотні лопат — пішло рівно і навіть мов би залюбки. І Свирид, і жінка його такими вдалися: від усього, що гнітило серце, порятунком шукали в роботі. І відлягало.

Прокидати Свирид заходився не дорогу од вахти для начальства, як йому велено, а на власний розсуд: спершу стежку до кухні, потім — у три широкі диктові лопати — колову доріжку у дворі, де гуляли, для свого брата-зека.

А з думки не сходила дочка. Жінка, як і він, своє віджила. Сини, хоч і гібили за колючкою, та були мужиками. (Змолоду кріпись — старим не журись). А дочка?..

Дарма що одним оком Свирид нічого не бачив, а другим бачив на три десятих, він обвів весь прогулянковий двір мов одміряним рівним продовгастим колом — ще перед світом, саме до сьомої години, коли трапом зійшли перші прихильники погуляти — Потапов та Хоробров, що заради цього встали зарані й умилися ще до побудки.

Повітря видавалося видавцем і було дороге.

— Ти що, Даниловичу, — поцікавився Хоробров, підймаючи ковнір чорного виношеного цивільного пальта, в якому його колись арештували. — Ти й спати не лягав?

— Хіба дадуть виспатися, змії? — озвався Свирид. Та вранішньої злости у нього вже не було. За годину мовчазної роботи всі похмурі думки про тюремників одсторонилися від нього — залилася ясна твердість людини, звиклої до недолі. Не вкладаючи нічого в слова, Свирид серцем уже розсудив, що коли дочка і сама собі нашкодила, то їй від того не легше, і відповісти слід буде ласкавіше, не проклинати.

Та й оту найважливішу думку про дочку, думку, що зійшла на нього з непоручних передранкових лип, уже зачали витісняти дріб'язкові думки буденності — про дві дошки десь присипані снігом, про мітлу, яку слід сьогодні насадити тутіше на мітлище.

А тим часом треба було йти прокидати дорогу од вахти для легкових машин і для вольняшок. Свирид поклав лопату на плече, обігнув будинок шарашки і зник.

Сологдін, меткий, утворний, ледь прикривши немерзлякуваті плечі тілогрійкою, пройшов на дрова. Після вчорашньої безглуздої колотнечі з Рубіном, його їдких обвинувачень, він першу ніч за два роки на шарашці потано спав — і тепер ранком шукав повітря, самотности і простору, щоб подумати. Напиляних дров у нього було, аби вправився поколоти.

Потапов у червоноармійській шинелі, виданій йому при штурмі Берліну, коли його посадили десантником на танк (до полону він був офіцер, але чинів за полоненими не визнавали), неквапно гуляв з Хоробровим, прикульгуючи на ушкоджену ногу.

Хоробров заледве встиг зігнати дрімоту та вмитися, як недрімна увага вже заповонила його думки. Слова, що виривалися у нього, наче описавши даремну пеглю в темному повітрі, бумерангом верталися до Хороброва і ранили його ж таки груди:

— Чи давно ми читали, що фордівський конвайєр обертає робітника на машину і що це найнелюдяніший спосіб капіталістичної експлуатації? А от минуло п'ятнадцять років, і той самий конвайєр під назвою *потоку* прославляється як найвища і найновіша форма виробництва! Якби нині виникла konieczність ще одного всенародного хрищення Руси — Сталін притємом узгіднив би це з атеїзмом.

Потапов зранку завжди був меланхолійний. Ранок — єдина пора дня, коли він міг віддатися думкам про змарноване життя, про сина, що виростав без нього, про дружину, що без нього сохла. Потім суєта праці засмоктувала, і думати було вже ніколи.

У словах Хороброва чулося занадто багато роздратування, а воно може спонукати до власних помилок. Тому, незграбно закидаючи ушкоджену ногу, він ішов мовчки і старався дихати якнайглибше, якнайрівніше.

Вони робили коло за колом.

Погуляльників прибувало. Ходили однимцем, а то вдвійку і втрійку. З різних причин приховуючи свої розмови, вони намагалися не товпитися й не обгонити один одного без потреби.

Ледь-ледь сіріло. Сніговими хмарами вкутане небо не поспішало з відблисками ранку. Ліхтарі ще кидали на сніг жовті кола.

У повітрі бриніла свіжість, котрою повіває, коли щойно випаде сніг. Під ногами сніг не рипів, а м'яко втоптувався.

Високий прямий Кондрашев у фетровому капелюсі (він ще не пробував таборів) ходив з маленьким миршавим Герасимовичем у кашкетуку, своїм сусідою по кімнаті. Герасимович не сьгав Кондрашеву й до плеча.

Герасимович, знищений учорашнім побаченням, до кінця дня пролежав у ліжку, мов недужий. Прощальний вигук дружини потряс його. Сьогодні вранці він вийшов на прогулянку через силу, змерзлий, позастібаний на всі гудзики, і відразу хотів вернутися до в'язниці. Та зіткнувся з Кондрашевим-Івановим, пішов зробити з ним одне коло — і захопився на всю прогулянку.

— Як?! Ви не чули про Павла Дмитровича Коріна? — вражено запитував Кондрашев, наче про того було відомо кожному школяреві. — О-о-о! У нього, кажуть, є — лише не бачив ніхто — надзвичайна картина «Русь, що зникає»! Одні говорять — шість метрів довжини, другі — дванадцять. На тій картині...

Світало.

Ходив двором наглядач і гукав, що прогулянка закінчена.

А в штабі в'язниці два лйтенанти — той, що кінчав чергування (з квадратовими вусиками), і той, що заступав його — лйтенант Жвакун, — відкрили пакет і читали залишений їм наказ майора Мишіна.

За десять дев'ять вони пішли по кімнатах робити перевірку і скрізь оголошували, як велено:

«Всім ув'язненим протягом трьох днів здати майорові Мишину перелік своїх безпосередніх родичів за формою: порядкове число, прізвище, ім'я по-батькові, ким приходитьесь, місце роботи і хатня адреса.

Безпосередніми родичами вважаються: мати, батько, зареєстрована дружина, сини й дочки від реєстрованого шлюбу. Решта — брати, сестри, тітки, небожі, онуки й бабусі вважаються родичами не безпосередніми.

З першого січня листування й побачення дозволятимуться виключно з безпосередніми родичами, що їх зазначить у переліковій ув'язнений.

Окрім того, з першого січня розмір щомісячного листа встановлюється — не більше одного зшиткового аркуша».

Це було так погано, так невблаганно, що розум відмовлявся сприйняти оголошене. І тому не було ні розпачу,

ні обурення, а самі лише злісно-глумливі вигуки супроводили Жвакуна:

— З Новим роком!

— З новим щастям!

— Ку-ку!

— Пишіть доноси на родичів!

— Що то, нийшпорки самі не найдуть?

— А розмір літер чому не зазначено? Який розмір літер?

Жвакун, перераховуючи наявні голови, одночасно намагався запам'ятати, хто що кричав, щоб згодом доповісти майорові.

А проте, в'язні завжди незадоволені, чи добре роби їм, чи зле...

Пригнічені розходилися на роботу зеки.

Навіть ті, хто сидів давно, — і ті були приголомшені жорстокістю нової міри. Жорстокість була подвійна. Одна — що зберегти тоненьку живлющу ниточку зв'язку з рідними віднині можна було лише ціною поліційного доносу на них. Адже багатом на волі ще таланило приховати, що вони мають рідних за ґратами — і тільки це забезпечувало їм роботу й помешкання. Друга жорстокість була — що відкидалося незареєстрованих дружин та дітей, відкидалося братів і сестер, тим паче двоюрідних. Та після війни, її бомбардувань, евакуацій, голоду — інших родичів у багатьох зеків і не лишилося. А що до арешту не дають підготуватися, перед ним не сповідаєшся, не причащаєшся, не підводиш своїх рахунків із життям, то не один залишив на волі вірну подругу, але без чорного ЗАГС-івського штампу в паспорті. І ось такі подруги тепер ставали чужими...

Балакали зеки, і працювати ніхто не хотів.

А саме сьогодні вранці починався останній тиждень року, протягом якого, так мислило інститутське начальство, треба було зробити героїчний ривок, щоб виконати річний план 1949 року і план грудня, а також скласти й затвердити річний план 1950 року, квартальний план січня-березня і окремо план на січень і ще план першої декади січня. Все, що було тут *папір*, — мало виконати начальство. Все, що було тут *робота*, — належало виконувати в'язням. Тому ентузіазм ув'язнених був сьогодні особливо важливий.

Інститутське командування не мало жодного уявлення про руйнівницьку вранішню анонсацію тюремного командування, здійснену у зв'язку з його річним планом.

Ніхто не міг би закинути міністерству державної безпеки євангельський спосіб життя! Та одна євангельська риса була йому притаманна: права рука не відала, що робить ліва.

Вихований короткозорий Ройтман м'яко поглядав крізь окуляри-анастигмати і голосом не-начальственным, а з відтінком благання та втоми говорив про пляни, пляни, пляни.

Та сіяв він — на камені.

70. БОЧКА У ДВОРІ

У конструкторському бюроі в понеділок зранку також скликали нараду. Вільні й зеки стяглися докупити і сіли навколо декількох столів.

Сологдін сидів ззаду і ясным зором дивився понад головами в стіну. Шкіра його обличчя була гладенька, свіжа, і на гадку не спало б, що він зараз про щось думає, або чимось стурбований, радше виглядало, що він використовує нараду як можливість передихнути.

А тим часом — він украй напружено думав. Йому лишилося кілька годин, чи хвилин — він не знав, скільки, — а треба було безпомилково розв'язати задачу всього життя.

Вранішнє тюремне оголошення він прийняв з усміхом. Він давно передбачав такий захід. Він приготувався до нього заздалегідь: припинив листування сам. Вранішнє оголошення лише potwierдило його здогад, що в'язничний режим крутішатиме й крутішатиме, що природного виходу на волю, що називається «кінець строку», не існуватиме.

Найбільше огірчення, найбільшу досаду викликала в ньому вчорашня безглузда суперечка, і те, що Рубін мов би одержав право бути у чомусь суддею життя Сологдіна. Можна було скреслити Льовку Рубіна із скрижалі друзів, постаратися забути його — але забути кинутий виклик було неможливо. Він залишався і ятрив.

Нарада кінчилася, розходилися по місцях.

Сологдін відколов на своєму кульмані верхній старий замурзаний аркуш — і на кульмані виявився центральний вузол шифратора.

Спершись на спинку стільця, Сологдін довго простояв перед кресленником.

Що більше він всотував у себе свій твір, то більше заспокоювався. Дзеркала в ньому крутилися чимраз повільніше й повільніше. Їхні вісі немов би установлювалися паралельно...

Одна з креслярок, так було в них заведено раз на тиждень, обходила конструкторів і збирала старі непотрібні аркуші на знищення. Аркуші не дозволялося дерти й викидати в кошики, а складати акт про загальне число спалених і палили їх надворі.

Сологдін вибрав масний м'який олівець, кілька разів недбало перекреслив узол і намазав на ньому.

Потім одколов, надірвав з одного боку, прикрив зверху брудним аркушем, підклав під спід ще один непотрібний, все разом скрутив і простягнув креслярці:

— Три аркуші, будь ласка.

Відтак сидів, розгорнувши для чорнухи довідника, і поглядав, що робиться з його аркушем далі.

Дві креслярки рахували зібране й писали акт.

Сологдін стежив, чи не підійде котрий з конструкторів передивитись аркуші.

Ніхто не підійшов.

Нарешті, скрутивши всі заактовані листи в дудочки і взявши від курців коробку сірників, креслярки вийшли.

Сологдін ритмічно проводив лінії на папірці, рахуючи: вже зійшли сходами вниз; одягаються; повинні б з'явитися у дворі.

Сніг, виглядало, мокрів, обидві жінки в ботах легко досягли бочки.

Але підпалити перший аркуш їм довго не щастило.

Час відтягався, і Сологдіна могли викликати до Якова.

Жінки закричали щось, замахали руками — і до них підійшов Свирид, з мітлою, у шапці-вушанці.

Він скинув шапку, щоб не обсмавити, поклав її поруч на сніг, обидві руки й голову засунув у бочку разом з аркушем, пововтузився там, витягнув голову — але рудизна перекинулася тепер на папір. Аркуш зайнявся, спалахнув, Свирид залишив його в бочці і жваво зачав підкидати нові й нові листки. Полум'я вихоплювалося з бочки, папір осідав чорними клинцями.

І тут хтось біля столу начальника назвав прізвище Сологдіна.

73. ДВА ІНЖЕНЕРИ

У кабінеті інженер-полковника Яконова був майор Шикін.

Вони сиділи і розмовляли як рівний з рівним, цілком приязно, хоча кожен з них зневажав і терпіти не міг другого.

Шикін говорив. Яконов дивився трішечки повз нього. Фізично він не заплющував очей, але духово заплющив їх — залишив свою крихкотілу постать у кітелі й перенісся до себе додому.

Мій дім! Мій дім — моя фортеця! Які ж то мудрі англійці, що першими збагнули цю істину. На твоїй трихитній території панують лише твої закони. Чотири стіни та дах надійно відгороджують тебе од світу, що повсякчас гнітить, шарпає, чогось вимагає.

Те, з чого складалася робота Яконова, включало у себе стільки мук, принизливих ситуацій, насилля над волею, адміністративної товчії — та й не таким молодим уже почував себе Яконов, — що він би залюбки пожертвував цією роботою, коли б міг — і зостався б тільки у своєму маленькому затишному світі, у своєму домі.

Ранньої молодости підхопив він і засвоїв ходячу фразу: «Всі люди — сволота». І скільки він жив потім, істина ця підтверджувалась і підтверджувалась. І чим глибше пускала вона коріння в ньому, тим більше він знаходив для неї доказів, і тим легше ставало йому жити. Бо коли всі люди — сволота, то ніколи не слід нічого робити «для людей», а лише для себе. І жадного «громадського вівтаря» немає, і ніхто не сміє вимагати від нас жертви. Усе це давним давно і простіше простого висловив народ: «Власна сорочка ближче до тіла».

Тому доглядачі анкет і душ даремно обавлялися його минулого. Розмірковуючи над життям, Яконов дійшов висновку: у тюрму потрапляє лише той, кому в певну хвилину забракло розуму. Спритяги передбачать, вивернуться і завжди уцілюють на волі. Навіщо існування наше, відміряне нам лиш допоки ми дихаєм, — марнувати за ґратами? Ні! Яконов не тільки про людське око, а й внутрішньо відрікся світу зеків. Чотирьох просторих кімнат з балконом та семи тисяч на місяць він не одержав би з інших рук або одержав би не відразу. Йому заподіяли зло, з ним поводитися нерозважно,

часто нездарно, завжди жорстоко — але саме в жорстокості і полягала сила, її найдостеменніший прояв!

Шикін тим часом підсував йому список зеків, приречених на завтрішній етап. Заздалегідь погоджених кандидатур було шістнадцять і тепер Шикін із задоволенням дописував до них ще двох з настільного бльокноту Яконова. З тюремним же начальством було домовлено про двадцять. Двох, що бракувало, треба було терміново «допрацювати» і не пізніше п'ятої години вечора подати полковникові Климентьеву.

Проте кандидатури не спадали на думку відразу. Якось воно так завжди виходило, що кращі спеціалісти й робітники були ненадійні по оперативній лінії, а пестунчики оперуповноваженого — йолопи й ледацюги.

Тому тяжко було узгоднювати списки на етап.

Яконов розставив пальці.

— Лишіть список мені. Я ще подумаю. І ви подумайте. Здзвонимося.

Шикін пішов, Яконов же пригадав найприємнішу справу, яка сьогодні чекала на нього — вчора не встиг. А, між іншим, якщо швидко посунути вперед абсолютний шифратор — це врятує його перед Абакумовим за місяць.

І, подзвонивши в конструкторське бюро, він велів прийти Сологдін з його новим проектом.

За пару хвилин, постукавши, увійшов з порожніми руками Сологдін — стрункий, з кучерявою борідкою, в заяложеному комбінезоні.

Яконов і Сологдін дотепер майже не розмовляли: викликати Сологдіна в оцей кабінет не виникало потреби, а в конструкторському бюро та при стрічах у коридорі інженер-полковник не помічав особи такої незначної. Але нині (скося глипнувши на список імен-по-батькові під настільним склом) з усією привітністю гостинного пана Яконов схвально дивився на прийшлого і ласкаво запрошував:

— Сідайте, Дмитре Олександровичу, дуже радий вас бачити.

Тримаючи руки впритул до тіла, Сологдін підійшов ближче, мовчки вклонився і лишився стояти непорушно-прямий.

— То, виходить, ви потайки приготували нам сюрприз? — рокотав Яконов. — Днями, либонь чи не в суботу, я бачив у Володимира Ерастовича ваш креслюнок головного вузла абсолютного шифратора. (Чому ви не сідаєте?..) Проглянув його побіжно й загорівся бажанням поговорити докладніше.

Не потуплюючися перед сповненим симпатії поглядом Яконова, стоячи до нього впівоберта, нерухомо, як на дуелі, коли очікують пострілу в себе, Сологдін роздільно відповів:

— Ви помиляєтеся, Антоне Миколаєвичу. Я дійсно, наскільки вистачало мого вміння, працював над шифратором. Але те, що мені вдалося зробити і що ви бачили, є утвір

страшенно недосконалий, співмірний моїм вельми посереднім здібностям.

Яконов відкинувся в кріслі й доброзичливо запротестував:

— Ну-у, ні, голубе, вже будь ласка, без удаваної скромності. Хоч я переглянув вашу роботу поверхово, але вона справила дуже серйозне враження. А Володимир Ерастович, що для нас обох верховний суддя, висловився з виразною похвалою. Зараз я велю нікого не приймати, несіть ваше креслення, ваші міркування — будемо думати. Коли хочете, покличемо Володимира Ерастовича?

Яконов не був начальником-тупицею, якого цікавлять лише результати та вихід продукції. Він був — інженер, удавнину навіть азартний, і зараз передчував ту витончену насолоду, що нею нас здатна обдарувати довговиношена людська думка. Єдине задоволення, яке йому полишала праця. Він дивився улесливо, мило усміхаючися.

Інженером був і Сологдін, уже років з чотирнадцять. А в'язнем — дванадцять.

Йому пересихало горло, і дуже тяжко було вимовляти слова:

— І все таки, Антоне Миколаєвичу, ви цілковито помилися. Та зарисовка не варта вашої уваги.

Яконов насупився і вже з ноткою гніву промовив:

— Ну, гаразд, побачимо, побачимо, несіть аркуш.

А на погонах його, золотих з блакитною облямівкою, красувалися три зірки. Три великі масивні зірки, розташовані трикутником. У старшого лейтенанта Камишана, оперуповноваженого Гірської Скритки, у ті місяці, коли він катуввав Сологдіна, також з'явилися, замість кубиків, отакі — золоті з блакитною облямівкою, і три зірки трикутником, правда дрібніші.

— Аркуша того більше немає, — голос Сологдіна задріжав. — Знайшовши в ньому глибокі, не до виправлення, помилки, я його... спалив.

Полковник зблід. У лиховісній тиші почулося, як він важко дихає. Сологдін силкувався дихати беззвучно.

— Тобто... Як?... Своїми руками?

— Ні, навіщо. Віддав спалити. Закономним шляхом. — Він говорив глухо, неясно. Де й поділася його звичайна дзвінка впевненість.

— То, може, він іще цілий? — жваво, з надією посунувся Яконов.

— Спалено. Я спостерігав у вікно. — Мовив, як одрізав, Сологдін.

Одною рукою уп'явшись у поруччя крісла, другою вхопившись за мармурове преспан'є, немов збираючися розсадити ним голову Сологдіну, полковник насильці підвів своє велике тіло й перехилився над столом уперед.

Ледь-ледь відхиливши назад голову, Сологдін застиг синьою статуєю.

Двом інженерам не треба було більше ні запитань, ні пояснень. Їхні погляди зчепилися, поміж ними носилися ряди божевільної частоти і невимірної напруги.

— «Я тебе знищу!» — налилися очі полковника.

— «Хомутай третій строк, падлюко!» — кричали очі арештанта.

Щось мусіло з гуркотом розірватися.

Та Яконов, затуливши рукою очі, мов од різкого світла, повернувся й одійшов до вікна.

Міцно вхопившись за спинку найближчого стільця, Сологдін вимучено спустив погляд.

«Місяць. Єдиний місяць! Невже я загинув?» — до найменшої дрібнички виринуло перед полковником.

«Третій строк. Я б його не пережив», — умлівав Сологдін.

І знову Яконов обернувся до Сологдіна.

«Інженере-інженере! Як ти міг?!» — допитувались його очі.

Але й очі Сологдіна сліпили блиском:

«Арештанте-арештанте! Ти все забув!»

Поглядом ненависти й зачарування, поглядом, що бачив себе самого, яким не став, вони уп'ялися один в одного і не могли розчепитися.

Тепер Яконов міг починати кричати, стукотіти, дзвонити, саджати — Сологдін запасся і на це.

Та Яконов витяг чисту м'якеньку білу хустинку і витер нею очі.

Сологдін намагався вистояти рівно ще ці хвилини.

Одною рукою інженер-полковник сперся на підвіконня, а другою тихо поманив до себе Сологдіна.

Трьома твердими кроками Сологдін підступив до нього.

Трохи горблячися по-старечому, Яконов запитав:

— Сологдін. Ви — москвин?

— Так. — Сологдін не опустив погляду.

— Он, дивіться, — говорив Яконов. — Бачите на шосе автобусну зупинку?

Її добре було видно з цього вікна.

Сологдін подивився туди.

— Звідси півгодини до центру Москви, — тихо розповідав Яконов.

Сологдін знов обернувся до нього.

І раптом Яконов обидві руки, мов падаючи, поклав на плечі Сологдіна.

— Сологді-ін! — вимовив співуче, з мукою. — На цей автобус ви могли б самі сідати у червні-липні цього року. А ви не схотіли. Припускаю, що в серпні ви вже дістали б першу відпустку — і поїхали б на Чорне море. Купатися, купатися! Скільки років ви не входили у воду, Сологдін? Адже в'язнів не пускають ніколи!

— Чому? На лісоповалі, — заперечив Сологдін.

— Гарне мені купання! — Яконов усе ще тримав руки на плечах Сологдіна, абож тримався за нього. — Та ви потрапите на таку північ, Сологдін, де ріки ніколи не скресають... Слухайте, я не можу повірити, щоб жила на землі людина, яка не бажає добра самій собі. Поясніть мені, чому ви спалили рисунок?

Була все такою ж нескаламученою, непідкупною, непорочною блакить очей Дмитра Сологдіна. А в його чорній зиниці Яконов бачив свою телесувату голову.

Блакитне кружальце, чорна дірочка посередині — а за ним цілий незбагнений світ одної-єдиної людини.

— А як вам здається? — питанням відповів Сологдін. — Його соковиті уста між вусами та борідкою ледь вигнулися коли б навіть не в глузуванні.

— Не розумію, — Яконов зняв руки і відійшов геть. — Самогубців не розумію.

І почув за спиною дзвінке, впевнене:

— Громадянинне полковнику! Я занадто нікчемний, нікому невідомий. Я не хотів віддати свою свободу за нізачо.

Уже біля свого місця Яконов рвучко обернувся.

— ...Якби я не спалив рисунка, а поклав його перед вами готовим — наш підполковник, ви, Хома Гур'янович, будь-хто, могли б мене завтра штовхнути на етап, а під роботою поставити будь-чие імення. Такі випадки бували. А з пересильних, скажу я вам, дуже незручно жалітися: олівці відбирають, паперу не дають, заяви потрапляють не туди... Правда ніколи не буває по боці арештанта, посланого на етап.

Яконов дослухував Сологдіна мало що не з захопленням. (Цей чоловік, звійшовши, одразу йому сподобався).

— Так ви... беретеся відновити накреслене?! — Це запитав не інженер-полковник, а доведена до розпуки вимучена, безвільна людина.

— Те, що було на аркуші — за три дні! — блиснув очима Сологдін. — А за п'ять тижнів я зроблю вам повний ескізний проект з розрахунками в об'ємі технічного. Влаштує вас?

— Місяць! Місяць! Нам за місяць треба!! — не ногами по підлозі, а руками по столу рухався Яконов назустріч цьому бісовому інженерові.

— Добре, дістанете за місяць, — холодно підтвердив Сологдін.

Але тут у Яконова зродилася підозра.

— Стривайте, — перепинив він. — Ви щойно говорили, що то був не вартий уваги ескіз, що ви знайшли там ґрунтовні, непоправні помилки...

— О-о! — відверто засміявся Сологдін. — Зо мною часом виправляє жарти брак фосфору, кисню та життєвих вражень, настає якась пасмута темряви. А зараз я поділяю думку професора Челнова: там усе правильно!

Яконов теж усміхнувся, від полегші чомусь позіхнув і сів у крісло. Він милувався, як Сологдін володіє собою, як він провів цю розмову.

— Ризиковано ж ви зіграли, мосьпане. Адже все це могло закінчитись інакше.

Сологдін злегка розчепірів пальці.

— Навряд, Антоне Миколаєвичу. Я, либонь, ясно оцінив становище інституту і... вапе. Ви, звичайно, володієте французькою? *Sa Majesté le Cas!* Його величність Випадок! Він незвичайно рідко лучається в житті — і треба плигнути на нього вчасно, і точнісінько на середину спини!

Сологдін говорив і тримався так просто, немов то було з Нержиним на дровах.

Тепер він теж сів, весело поглядаючи на Яконова.

— Що ж будемо робити? — по-дружньому запитав інженер-полковник.

Сологдін відповідав як по-писаному, як про давно вирішене:

— Хому Гур'яновича я волів би з самого початку обійти. Це якраз та особа, що полюбляє бути співавтором. Від вас я не сподіваюся такого вибрику. Адже не помиляюсь?

Яконов радісно похитав головою. О, як йому відлягло від серця і без того!

— Та й креслення, нагадую, покищо спалене. Тепер, якщо ви зацікавлені моїм проектом, — знайдіть спосіб доповісти про мене прямо міністрові. В крайньому випадкові — заступникові міністра. І хай наказ про мое призначення головним конструктором підпише саме він. Це буде мені за порукою — і я розпочну роботу. Підпис міністра потрібний мені ще й тому, що я збираюся завести у своїй групі порядок не зовсім звичний. Я не похваляю вечірню працю, недільні штурми і перетворення наукових працівників на розумових доходяг. Люди повинні рватися до роботи, мов... на побачення з коханою. — Сологдін говорив чимраз веселіше, невимушено, наче вони з Яконовим були знайомі з дитинства. — А тому — нехай виспляться, нехай погуляють. Хто схоче — хай дров для кухні напиляє. Воно, і про кухню слід подбати, згода?..

Значев'я відчинилися двері кабінету. Не постукавши, увійшов лисий, худий Степанов, мертотно поблискуючи скельцями окулярів.

— Так, Антоне Миколаєвичу, озвався він строго. — Є важлива розмова.

Степанов звертався до людини на ім'я-по-батькові! Щось неймовірне.

— Отож, я чекаю наказу? — підвівся Сологдін.

Інженер-полковник кивнув. Сологдін вийшов легко і твердо.

Яконов навіть не зрозумів одразу, про що так збуджено говорив парторг.

— Товаришу Яконове! Щойно в мене були товариші з політуправління і добре мені намилили голову. Я допустився великих і серйозних помилок. Я допустив, що в нашій парт-організації звила кубло група, назвімо — безрідних космополітів. Я ж виявив політичну короткозорість, не підтримав вас, коли вони намагалися вас зацькувати. Але ми мусимо безстрашно визнавати свої помилки! Ось ми зараз удвох на-кидаєм резолюцію, потім скличемо відкриті партійні збори — і міцно вдаримо по низькопоклонству.

Справи Яконова, такі безнадійні ще вчора, круто по-правлялися.

79. НЕ ЗА МОЇМ ФАХОМ

Смерком чорний довгий «ЗІМ», проскочивши відчинені перед ним ворота вахти, ще наддав на асфальтових вигинах мавринського двору, прочищених широкою Свиридовою лопатою і відталих до чорноти, обігнув яконівську «победу», що стояла перед будинком, і з розгону, як вкопаний, спинився біля парадних кам'яних сходів.

Ад'ютант генерал-майора вискочив з передніх дверцят і хвацько відчинив задні. Гладкий Хома Осколупов, у сизій, тіснуватій на нього шинелі і смушевій генеральській папасі, вийшов, випростався і — ад'ютант розхилив перед ним одні й другі двері до будинку — заклопотано рушив угору. На першій площадці за старовинними світильниками було відгороджено роздягальню. Працівниця вибігла звідти, готова прийняти від генерала шинелю (і знаючи, що він її не здасть). Він шинелі не здав, шапки не зняв, а простував далі одним з хіднів роздвоєних сходів. Кількоро зеків та дрібних вольняшок, що трапилися під ту пору на сходах, поспішили зникнути. Генерал у смушевій шапці величю, але роблячи зусилля рухатися швидше, бо того вимагали обставини, піднімався. Ад'ютант, роздягнувшись у гардеробі, наздогнав його.

— Піді знайди Ройтмана, — кинув йому через плече Осколупов, — попередь: за півгодини прийду до нової групи по результати.

З площадки третього поверху він не повернув до кабінету Яконова, а пішов у протилежний бік — до Сімки. Угледівши його спину, черговий по об'єкту «осідлав» телефон — шукати й попередити Яконова.

У Сімці панувала розруха. Не треба було бути спеціалістом (Осколупов ним і не був), щоб зрозуміти, що на ходу немає нічого.

Хома Гур'янович сів, не скидаючи папахи, лише трохи розстебнувши шинелю.

В лабораторії все припинило. Не дзижчало електричне свердло, попригасали цигарки, стихли розмови, і тільки Бобикін, не вилазячи з свого закутка, басом давав вказівки електромонтажникам та Пряничков, мов неприкаяний, блу-

кав з розпеченим паяльником навколо рами свого розмонтованого вокодера. Решта дивилися й слухали, що скаже начальство.

Хома Гур'янович умів керувати, не особливо розуміючися на суті справи. Він давненько засвоїв, що йому потрібно лише зіставляти думки підлеглих — і керуй собі. Так і тепер. Глигнув з-під лоба й запитав:

— Ну, як воно? Як справи?

І тим самим змусив підлеглих висловитися.

Почалася нікому непотрібна, нудна балачка, що тільки відволікала од роботи. Говорили неохоче, зідхаючи, а коли одночасно розтуляли рота двоє — обидва замовкали.

В середині розмови прийшов Яконов і з чемности став підтримувати балачку, безглузду в присутності Осколупова.

Може, Хома Гур'янович відчув, що його говоріння нічим не допомагає ділові, а може, схотілося йому дихнути іншим повітрям, доки не кінчився подарований вирішальний місяць, — але на півслові, не дослухавши Булатова, встав і похмуро рушив до виходу, залишаючи повний склад Сімки мучитися, до чого їхнє недбальство довело Начальника відділу.

Вірний порядкові, Яконов змушений був також підвестися й понести своє обважніле велике тіло услід папасі, що ледве сягала йому до плеча.

Мовчки, але вже поруч, пройшли вони коридором. Тому й не любив Начальник відділу, щоб його головний інженер ішов поруч з ним — Яконов був вищий на цілу голову. І то на свою продовгасту велику помітну голову.

Зараз Яконову було б слід і навіть вигідно розповісти генерал-майорові про чудовий непередбачений успіх з шифратором. Це відразу розвіяло б ту бичачу недобррозичливість, з якою Хома поглядав на нього після абакумівського нічного прийняття.

Але — він не мав у руках креслюнку. А подивугідне вміння Сологдіна володіти собою, продемонстрована ним готовість піти на смерть, але не віддати рисунку задарма — переконали Яконова дотримати даного слова і доповісти сьогодні вночі Севаст'янову, оминувши Хому. Звісно, Хома розлютиться, та йому доведеться швидко змиритися: переможців не судять. (Можна і прибрехнути, що не було певности, чи вийде щось путне у Сологдіна, просто пробували).

Прийшовши у кабінет, Яконов, чого ніколи не зробив би при сторонніх, поміг Осколупову стягти з себе шинелю.

— У тебе Герасимович — що робить? — спитав Хома Гур'янович, сідаючи в Антонове крісло, так і не скинувши папахи.

Яконов присів оддалік на стілець.

— Герасимович? Та власне він із Стрешньовки коли? У жовтні, певно. З того часу телевизор для товариша Сталіна робив.

— Ану виклич його.

Яконов подзвонив.

«Стрешньовка» теж була одна з московських шарашок. Останнім часом під проводом інженера Бобра в Стрешньовці сконструювали вельми дотепний і корисний прилад — придаток до звичайного міського телефону. Головна дотепність полягала в тому, що пристрій діяв саме тоді, коли телефон не діяв, коли слухальце спокійнісінько лежало на важелях. Прилад сподобався, його запустили у виробництво.

Передова думка начальства (думка начальства завжди мусить випереджати) була спрямована на інші подібні пристрої.

У двері зазирнув черговий:

— В'язень Герасимович.

— Хай увійде, — кинув Яконов. Він сидів на маленькому стільці і майже випадав з нього праворуч і ліворуч.

Герасимович увійшов, поправляючи на носі пенсне, і спіткнувся об килимкову доріжку. Супроти цих двох отрядних чинів видавався він дуже вже вузькоплечим і дрібним.

— На ваш виклик, — сухо промовив, наближаючися, і вступив погляд у стіну між Осколуповим та Яконовим.

— У-гу, — відізався Осколупов. — Сідайте.

Герасимович сів. Він заповнив половину сидіння.

— Ви... той... — припам'ятовував Хома Гур'янович. — Ви... — оптик, Герасимовичу? Взагалі не по вуху, а по оку, так чи що?

— Так.

— І вас того... — (Хома орудував язиком, немов протираючи зуби) — Вас хвалять. Так.

Він помовчав. Зажмуривши одне око, розглядав Герасимовича другим:

— Ви про останню роботу Бобра знаєте?

— Чув.

— У-гу. А що ми Бобра рекомендували до дострокового?

— Не знав.

— То знайте. Вам скільки сидить осталося?

— Три роки.

— До-о-овго! — здивувався Осколупов, мов би у нього сиділи всі з місячними строками. — Ой, до-овго! — (Підбадьорюючи, недавно одного новичка, він говорив: «Десять років? Дрібниці! Люди по двадцять п'ять сидять!») — Вам би теж дострокове заробити не вадило, га?

Як це дивно збігалося з учорашнім благанням Наташі!..

Силуючи себе (бо жодного поблажливого усміху він не дозволяв собі у розмовах з начальством), Герасимович криво посміхнувся:

— Де його візьмеш? В коридорі не валяється.

Хома Гур'янович колихнувся:

— Хм! На телевизорах, звичайно, дострочки не дістанете. А ось я вас у Стрешньовку днями переведу і призначу

керівником проекту. Місяців за шість упораєтесь — і до осені будете дома.

— Яка ж то робота, дозвольте запитати?

— Та там багато роботи заплановано, тільки хапай. Замовлення, прямо вам скажу, від самого Лаврентія Павловича. Є, приміром, така думка, прилаштувати мікрофони до садових ослонів у парках — там базикають одверто, чого тільки не наслухаєшся. Але це — не за вашим фахом?

— Ні, це не за моїм.

— Та і для вас знайдеться, будь ласка. Дві роботи: і та важлива, і друга пече. І обидві прямісінько з вашої галузі, — чи не так, Антоне Миколаєвичу? (Яков підтакнув головою). — Одно — нічний фотоапарат, на цьому... як його... ультра-червоному промінні. Щоб ото, значить, уночі на вулиці зфотографувати чоловіка з ким він іде, і щоб він до смерти не довідався. За кордоном уже натяки є, тут треба тільки... творчо перехопити. Ну, і щоб у вжитковій апарат був якомога простіший. Наші агенти не такі мудрі, як ви. А друге таке. Друге для вас, певно, раз плюнуть, а для нас — до зарізу потрібне. Звичайний апаратик, але манісінький, щоб його в одвірок всадити. А він би автоматично, щойно двері відчиняться, фотографував, хто в них проходить. Бодай лише вдень, ну, і при електриці. В темноті вже не треба, добре. Такий би апаратик нам теж у серійне виробництво пустити. Ну, як? Беретесья?

Вузьке худорляве обличчя Герасимовича було обернене до вікон, він не дивився на генерал-майора.

У словнику Хоми Гур'яновича не було слова «скорботний». Тому він не міг би назвати, що за вираз застиг на обличчі Герасимовича.

Та він і наміру не мав називати. Він очікував відповіді.

Це було втілення Наташиного благання!..

Її змарніле обличчя з скляними намистинами сльозин стояло перед Іларіоном.

Вперше за багато років поворот додому своєю досяжністю, близькістю, теплом полонив серце.

А зробити треба було лише те, що Бобер: замість себе, посадити за ґрати сотню-другу довірливих клаповуких вольняшок.

Натужно, затинаючися, Герасимович запитав:

— А на телевізії... не можна б остатися?

— Ви відмовляєтеся?! — здивувався й нахмурився Осколупов. Його обличчя незвичайно легко набирало сердитого виразу. — Яка причина?

Всі закони жорстокої країни зеків говорили Герасимовичеві, що процвітаючих, короткозорих, не тертих, не битих вольняшок жаліти було б так же дивно, як не колоти на сало свиней. Вольняшки не мали безсмертної душі, що її добували зеки протягом безконечних строків; вольняшки захланно і невміло користувалися відміряною їм волею, вони грузили у дріб'язкових замірах, у суетних вчинках.

А Наташа була подругою всього життя. Вона чекала на нього другий строк. Наташа була на порозі згасання, а з нею разом погасне й життя Іларіона.

— Навіщо — причини? Не можу. Не дам ради, — дуже тихо, дуже слабо відказав Герасимович.

Яконов, що досі сидів байдуже, з цікавістю, уважно глянув на Герасимовича. Це, здається, був ще один випадок з претенсією на іраціональність. Та всесвітній закон «своя сорочка ближче до тіла» не міг не перемогти і тут.

— Ви просто-напросто відвикли від серйозної роботи, тому й боїтеся, — переконував Осколупов. — Хто ж, як не ви? Добре, я вам дозволяю подумати.

Герасимович маленькою рукою підпер чоло і мовчав.

— Але про що вам думати? Це прямісінько за вашим фахом!

Ех, можна було змовчати! Можна було темнити. Як заведено в зеків, можна було взяти завдання, а потім розтягати гуму, не робити. Та Герасимович підвівся і презирливо глянув на череватого, вислощого, тупорилого в генеральський папасі.

— Ні! Це не за моїм фахом! — дзвінко писнув він. — Садовити людей у в'язницю — не за моїм фахом! Я не ловець на людей! Досить, що нас посадили...

85. РАНОК СТРИЛЕЦЬКОЇ СТРАТИ

На шарапці була пора сніданку й чаю.

Цей день, що зрання не провіщав нічого особливого, був спершу позначений хіба лише прискіпливістю старшого лейтенанта Шустермана; він готувався здавати зміну і всіляко перешкоджав арештантам дрімати після підйому. Та ще прогулянка не вдалася: після вчорашньої відлиги вночі приморозило, і прогулянкові протоптані доріжки вкрилися ожеледдю. Багато хто з зеків виходив, робив, ослизаючись, одне коло і вертався в тюрму.

Кашу на снідання дали пшоняну, тому дехто не снідав.

Герасимович, навпаки, довго сидів у їдальні, акуратно і неквапливокладаючи в рот маленькі кванти каші.

З другого кутка напівпорожньої їдальні Нержин кивнув йому, сів за стіл так само одинцем і їв знехотно.

Поснідавши, Нержин заліз на останні п'ятнадцять вільних хвилин до себе на горішню койку, ліг і втупився в баню стелі.

Уже відбувався ранішній обхід. Заступав младшина. Він рахував голови, а оголошення робив Шустерман. Увійшовши в півокруглу кімнату, Шустерман взяв із рук младшини список і гнітючим голосом, од якого відразу все стихло, оголосив:

— Увага! Зараз на роботу не виходять, а збираються на етап... З вашої кімнати: Хоробров! Михайлов! Нержин! Сьомушкін!... Готуйте здавати казенні речі!

І вийшли.

А чотири вигукнуті прізвища наче вихор завертіли всім у кімнаті.

Люди забули про чай, кинули недоїдені бутерброди й метнулися один до одного та до околиць. Чотири особи з двадцяти п'яти — це були незвичайно багаті жнива жертв. Заговорили усі одразу, збуджені голоси перепліталися з підупалими та презирливо-батьорими. Одні поставали на весь зріст на горішніх ліжках і завзято жестикулювали, другі охопили руками голову, треті щось гаряче доводили, б'ючися в груди, четверті вже витрушували подушки з пошивок, загалом усенька кімната являла собою таку строкату розворуху горя, покірності, озлоблення, рішучості, скарг і розрахунків, і все те нагромаджено у тіснязі у декілька поверхів, що Рубін підвівся з ліжка — як був: у тілорійці але в кальсонах — і гучно крикнув:

— Історична днина шарашки! *Ранок стрілецької страти!*

І розвів руки перед загальною картиною.

Збуджений вигляд його зовсім не означав, що він радіє етапові. Він так самісінько жартував би і з власного від'їзду. Перед красним слівцем у нього не вистоювала ні одна святиня.

Етап — це така ж вирішальна межа у житті арештанта, як у житті солдата — поранення. І як рана може бути легкою або тяжкою, вибірковою чи смертельною, так і етап може бути близьким або далеким, розвагою, а чи смертю.

Коли читаєш описи жахів каторжанського життя у Достоевського, — дивом дивуєшся: як спокійно вони відбували строк! Таж за десять років у них не було жодного етапу!

Куди везуть? Того не пояснюють. Що чекає зека на новому місці? Лісорозробки? А мо, омріяна с.-г. підкомандировка, де інколи пощастить спекти картоплинку і можна від туза наїдатися кормовою ріпою? Чи скрутять зека цинга та дистрофія після першого ж місяця загальних робіт? А чи йому поталанить дати лапу, стрінуги знайомого — і він зачепиться днювальним, санітаром, а то навіть помічником каптёра? І чи дозволять на новому місці листування? Чи, може, на багато років припиняться від нього листи і рідні запишуть його у небіжчики?..

Може, він і до місця призначення не доїде? У телячому вагоні помре від дезинтерії, бо шість діб ешелюна гнатимуть без хліба? Або конвой прикінчить його молотками за чийсь втечу? Або в кінці дороги з нетопленої теплушки викидатимуть, мов дрова, окостенілі трупи зеків?

Червоні ешелюни ідуть до Совгавані місяць...

Пом'яни, Господи, тих, хто не доїхав!

І хоча з шарашки відпускали поблажливо, лишавши зекам до першої в'язниці навіть голитви — всі ці запити з їхньою одвічною силою стискали серця двадцятьом арештантам, що їх при ранішній перевірці кімнат у вівторок викликали на етап.

Безтурботне напіввільне життя шарашечних зеків для них кінчилося.

86. ПРОЩАВАЙ, ШАРАШКО!

Лише численності етапу та, може, ще лагідності молодшини з його вічними недотягненнями по службі завдячував Нержин своєю останньою короткою свободою.

Зеки в невимушених позах оточили Нержина, декотрі посідали, замість стільців, на столи, мов би підкреслюючи тим піднесеність хвилини. Вони настроєні були меланхолійно і філософськи.

Як на похоронах згадують усе хороше, що зробив покійник, так зараз вони на похвалу Нержину пригадували, як любив він *качати права* і скільки разів захищав загальноарештантські інтереси. Померлий власноручно з веселим усміхом роздаровував свою спадщину, а спадкоємці зносили йому цигарки, хто по дві, хто по три пачки (такий був шарашечний звичай: на цьому світі цигарками хоч греблю гати, на *тому* світі цигарки дорожчі за хліб).

Із спецсекретної групи прийшов Рубін. Очі йому були смутні, нижні повіки осунулися.

— У тебе помазка немає, — витяг Рубін з кишені розкішний, як на арештантські поняття, помазок з полірованим плястмасовим держальцем, — а я все одно зарікся не голитися аж до дня виправдання — на, візьми його.

Рубін ніколи не говорив — «день звільнення», бо такий міг означати природний кінець терміну, — завжди говорив «день виправдання», бо безнастанно клопотав про перегляд своєї справи.

— Спасибі, старигане, але ти так *ошарашився*, що забув таборові порядки. Хто ж мені дозволить у таборі голитися самому?.. Ти мені здати книжки допоможеш?

І вони заходилися згрібати й складати книжки та журнали. Присутні розійшлися.

Нержинові очі, що блищали хворобливим збудженням весь час, поки він складався, зараз потьмяніли й зробилися малорухливі.

— Так то, друже, — протягнув він, — і трьох літ не прожили ми разом, те й робили, що сперечалися та глузували один з одного, а нині, коли я втрачаю тебе, мабуть, на-завжди, я так ясно відчуваю, що ти для мене один із самих... із самих...

Голос йому заломився.

Великі карі очі Рубіна, які багатьом запам'яталися з іскрами гніву, тепліли ласкаво й сором'язливо.

— Так усе склалося, — підкинував він. — Поцілуй-мося, звірю.

І прийняв Нержина у свою піратську чорну бороду.

...Уже двічі заходив підганяти Нержина наглядач. Уже інші викликані пішли або їх погнали до штабу тюрми. Нержин майже кінчив складатися, коли, дихаючи надвірньою свіжістю, до кімнати зайшов Свирид у своєму чорному підперезаному бушлаті. Скинувши руду шапку з великими навушниками й обережно загнувши різок чиеїсь — неподалік до Нержина — постелі, вгорнутої в білий підодіяльник, він присів нечистими ватяними штаньми на металеву сітку.

Глянувши на Свирида, Нержин побачив, що той дуже не в собі, більше не в собі, ніж просто від розлуки з приятелем. І тоді він пригадав, що вчора за новими утисками тюремного начальства вискочило з голови — Свирид мав одержати листа з дому.

— Листа?! Листа одержав, Даниличу?

Свирид і тримав руку в кишені на цьому листі. Тепер він його витяг — коверт складений пополам, уже потертий на згині.

— Ось... Та тобі вже немає коли... — затремтіли Свиридові уста.

Багато разів з учорашнього дня розгиналося і наново згиналося цей коверт: адресу було виведено великим круглим довірливим письмом Свиридової дочки, що збереглося в неї з п'ятої класи школи, далі якої Вірі вчитися не довелося.

За їхньою з Свиридом звичкою, Нержин почав читати лист уголос:

«Дорогий мій батеньку!

Не те що писати вам, а і жити я більше не смію. Які ж то люди є на світі недобрі, що говорять — і обдурюють...»

Голос Нержинові упав. Він зиркнув на Свирида, зустрів його відкритий, майже сліпий погляд з-під кущуватих рудих брів. Але й хвилики не встиг подумати, не встиг підшукати щирого слова розради, — як двері рвучко відчинилися і вскочив сердитий Неделашин:

— Нержине! — гримнув. — З вами по-хорошому, так ви й на голову сідаєте? Всі зібралися — ви останній!

Наглядачі поспішали завести етапівців у штаб до початку обідньої перерви, щоб вони ні з ким більше не стрічалися.

Нержин обняв Свирида одною рукою за зарослу нестрижену шию.

— Давайте! Давайте! Більше ні хвилини, — понукував младшина.

— Даниличу-Даниличу, — промовив Нержин, обнімаючи рудого двірника.

Свирид хрипко зідхнув і махнув рукою.

— Прощай, Глібо.

— Прощай навіки, Свириде Даниловичу!

Вони розцілувалися. Нержин взяв речі і швидко вийшов у супроводі чергового.

Ніхто їх не проводив. Обідня перерва кінчилася, зеків загнали з прогулянкового двору до приміщення.

Воронок підсунули задом під самий поріг штабу. В часі посадки, дарма що не лунав надірвний гавкіт вівчарок, панувала тіснява, стиск і напружений поспіх конвою, що вигідний тільки конвоеві, але мимоволі передається й зекам, перешкоджаючи їм оговтатися та збагнути своє становище.

Так сіло їх вісімнадцять, і ні один не підвів голови попрощатися з високими супокійними липами, що довгі роки отіняли їх і в скрутні, і в радісні хвилини.

А двоє, що ухистилися глянути — Хоробров та Нержин, подивилися не на липи, а на саму машину збоку, подивилися з певною метою: вияснити в який колір вона пофарбована.

І їхні здогади підтвердилися.

Канули у минуле часи, коли вулицями міст шастали олов'яно-сірі та чорні воронки, наганяючи жах на громадян. Після війни чиясь геніяльну голову осяяла думка: будувати воронки подібні до продуктових машин, малювати їх зовні так само жовтогарячо-блакитними смугами і писати чотирма мовами:

Хліб
Pain
Brot
Bread

а чи

М'ясо
Viande
Fleisch
Meat

І зараз, сідаючи у воронок, Нержин потрапив увихнутися вбік і відти прочитати:

Meat

Потім він і собі просунувся у вузьенькі перші і ще вужчі другі дверцята, пройшовся по чийхось ногах, проволік чемодан та мішок по чийхось колінах і сів.

Наглядачі піднатисли на двері і, упхнувши останнього, клацнули замком.

Трохи проїхали — і воронок зупинився. Ясно, що то була вахта.

Знову рушили, минаючи вахту, потім усіх різко закинуло праворуч — це означало поворот ліворуч, на шосе.

На цьому повороті дуже міцно притисло плечима Герасимовича та Нержина. Вони подивилися один на одного, намагаючися розгледіти в півтемряві. Їх з'єднувало уже щось більше, ніж тіснота воронка.

Ілля Хоробров, ледь відходячи, гомонів у духоті й стискові:

— Нічого, хлопці, не жалійте, що виїхали. Хіба це життя — на шарапці? Кожний п'ятий — стукач, не встиг-

неш в убіральні звук видати — негайно кумові відомо. Вихідних уже два роки не дають, сволота. Робочий день дванадцять годин! За двадцять грамів маслечка всей мозок виклади. Листування з домом заборонили, будь вони прокляті. А ти — працюй? Та це пекло якесь!

Хоробров урвав, сповнений обурення.

Запала мовчанка, і серед неї, під шум мотора, що рівномірно гув на асфальті, пролунала карбована відповідь Нержина:

— Ні, Ілля Терентієвичу, це не пекло. Це — не пекло! До перкла ми повертаємося. А шарашка — вище, краще, перше коло пекла. Це — майже рай...

Він більше нічого не сказав, відчувши, що не слід. Адже всі знали: на них чекає щось незрівняно гірше, ніж шарашка. Всі знали, що в таборі шарашка пригадається, мов золотий сон. Але нині, щоб підбадьоритися і ствердити свою правоту, треба було лаяти шарашку: хай ні в кого не прокидається жаль, хай ніхто не дорікає собі за нерозважний крок.

І Хоробров наполягав:

— Ні, хлопці, — краще хліб з водою, ніж пиріг з бідою.

Прислухаючися до туркоту машини, зеки притихли.

Так, на них чекали тайга і тундра, полюс холоду Ой-Маякою і копальні міді у Джезказгані. На них чекали кайло і тачка, голодна пайка глевкого хліба, лікарня, смерть. На них чекало тільки гірше.

Але в душах їхніх був мир.

Душі їм пойняла відвага людей, що втратили все до краю, — відвага, що дістається тяжко, зате є тривка.

Швиргаючи всередині навантаженими стиснутими тілами, весела жовтогогарячо-блакитна машина вже бігла вулицями, проминула один з вокзалів і спинилася на перехресті. На тому ж перепутті затримало світлофором темновипшневий лякований автомобіль кореспондента газети «Ліберасьйон», що їхав на стадіон «Динамо» на гокейний матч. Кореспондент прочитав на машині-фургоні:

M'яso
Viande
Fleisch
Meat

Він затримітив сьогодні уже не одну таку машину в різних частинах Москви. Витяг бльокнот і записав темновишневою ручкою:

«На вулицях Москви раз-у-раз трапляються автофургони з продуктами, чепурні, санітарно бездоганні. Не можна не визнати постачання столиці чудовим».

1955—1964

Переклад з російської
Оксани Соловей

Саме коли в нас добігає кінця передрук уривків з «Кола першого», — розпочався останній акт трагедії його автора — Олександра Солжениціна. Рівно сім років тому ця доти нікому не відома людина появилась в світлі рамки: у листопадовому числі «Нового мира» за 1962 рік появилась його повість «Один день Івана Денисовича». Оптимісти вірили (чи їм хотілося вірити), що ця невелика повість відкривала нову добу не в самій лише історії літератури: думалося, що вона знаменуватиме дальший крок гуманізації радянського суспільства. О. Твардовський у передмові до «Івана Денисовича» писав: «Ця сувора повість — ще один приклад на те, що нема таких ділянок чи явищ дійсности, які в наш час були б виключені з сфери радянського мистця і неприступні правдивому описові». А В. Некрасов невдовзі по появі повісті запевняв у Парижі своїх французьких колег, що після Солжениціна радянські письменники вже не можуть писати так, як писали раніше.

Гірко помилилися обидва: є «такі ділянки дійсности», про які заборонено писати, як було й за Сталіна. Механізм сталінської деспотії працює бездоганно в досвідчених руках теперішніх механіків, і можна писати й пишуть, як Чаковський і Дмитерко, тобто — «як раніше». Не можна лише так — як Солженицин.

Ще в 1963 році в тому ж «Новом мире» появилось його кілька оповідань, але тією ж кинулася на нього ортодоксальна критика за «Матрьонин двір». Ще дали Твардовський сподівався надрукувати в своєму журналі «Раковий корпус», але довелося йому під тиском цензури викинути вже готовий склад, і роман появилася на Заході: добра нагода назвати автора «агентом імперіялізму».

Далі лаштунки міняються: не шукайте імені Солжениціна на сторінках літературних журналів — його «не було». Тим часом, як на Заході появляється другий його роман — «В колі першому», «літературна критика» льюкалізується в задерматинуваних кабінетах КГБ і в замкнених канцеляріях літературних чиновників з Спілки письменників СРСР. Її жанр — протоколи й інструкції. Там підготовано всі мізансцени останнього акту трагедії Солжениціна. Завіса підноситься рівно сім років після літературного дебюту: 4 листопада 1969 року обласна філія Спілки письменників у Рязані ухвалила позбавити Солжениціна звання письменника, виключити його з своїх лав. Можна передбачати дальший хід дії: як з людиною, що оголошена поза законом, з ним можна буде робити все і — знищити. В одному вони будуть безсилі: довести, що Солженицин «не було». «Я зовсім спокійний, — закінчує Солженицин свій лист-відповідь на останні репресії, — що виконаю свій письменницький обов'язок за всіх обставин, з могили, можливо, успішніше й дієвовіше, ніж за життя».

